

VERGRIJZING, ENIGE GEVOLGEN VOOR
DE BESTAANDE DETAILHANDEL,
HET BUURTWINKELCENTRUM.

drs.R.E.F.A. Crassee,

Amstelveen, augustus 1991,

scriptie begeleid door
drs.P.G.M. van Wetten.

POSTDOCTORALE OPLEIDING VASTGOEDKUNDE.

INHOUDSOPGAVE.

Hoofdstuk	pagina:
I. Inleiding.	4
II. Probleemstelling.	6
III. De Vergrijzing.	9
1. Inleiding.	9
2. De kwantitatieve betekenis van de vergrijzing.	10
3. De gezinsverduunning.	11
4. De gevolgen voor het lokale draagvlak.	12
5. Conclusie.	14
IV. Gevolgen van de vergrijzing.	15
1. Inleiding.	15
2. Voorkeuren m.b.t. de winkellokatie.	15
2.1. Conclusie.	17
3. Besteedbaar inkomen.	18
3.1. Conclusie.	22
4. Bestedingspreferenties.	22
4.1. Conclusie.	27
5. Mobiliteit.	28
5.1. Conclusie.	33
6. Conclusie van het hoofdstuk.	34
V. Indirekte Gevolgen.	35
1. Inleiding.	35
2. Wonen en verhuizen.	35
2.1. Conclusie.	39
3. Opleidingsnivo, mondigheid.	40
3.1. Conclusie	41
4. Conclusie van het hoofdstuk.	42

VI. De aanbodzijde.	43
1. Inleiding.	43
2. De reacties.	43
3. Dagelijkse en niet-dagelijkse boodschappen.	44
4. Conclusies.	46
VII. Samenvatting.	47
1. Inleiding.	47
2. Conclusies.	47
VIII. Bijlagen.	
1. Tabellen	
2. Literatuur.	

Hoofdstuk I. Inleiding.

In een marktsituatie zal op termijn de vraag naar bepaalde produkten en diensten - onder omstandigheden met enige vertraging- bepalend zijn voor het aanbod (¹): vraag lokt aanbod uit, verdwijnt de vraag dan zal de aanbieder op de open markt niet kunnen overleven en dus verdwijnt dat concrete aanbod.

Dit geldt ook voor het aanbod in de detailhandel dat in winkels aan de consument wordt gepresenteerd: doorgaans wordt in dat verband gesproken van het draagvlak dat bepaalde winkels of winkelconcentraties moeten hebben wil continuïteit mogelijk zijn.

Consumenten bepalen het draagvlak: of beter gezegd hun aantallen, hun financiële mogelijkheden en hun voorkeuren voor produkten, winkels en winkellocaties.

De afgelopen decennia hebben we aanschouwd hoe het draagvlak van veel buurtcentra werd aangetast. Door demografische ontwikkelingen, door toenemende mobiliteit en door de gewijzigde voorkeuren van de consumenten, is het draagvlak aan menige buurtvoorziening ontvallen (²). Dit lot heeft ons tot deze studie geïnspireerd.

In dit werkstuk willen we nagaan wat de verwachte vergrijzing voor de buurtcentra zal gaan betekenen. Het gaat ons dus niet zozeer om de consequenties van de vergrijzing voor de detailhandel in het algemeen (³), maar in het bijzonder om de gevolgen voor de kleinere, - bestaande - centra (vaak strips).

Demografische ontwikkelingen worden logischerwijs doorgaans geacht in hoge mate invloed te hebben op het hiervoor bedoelde draagvlak. De vergrijzing in Nederland vormt een demografische ontwikkeling van in ieder geval kwantitatief aanzienlijke betekenis.

Op een aantal maatschappelijke terreinen is al veel aandacht geweest voor de direkte en indirecte gevolgen van deze voorspelde ontwikkeling.

Het effect op de winkelvoorzieningen krijgt eerst recent aandacht. Wellicht is die betrekkelijk late interesse begrijpelijk: enerzijds zou men kunnen stellen dat de markt zichzelf wel zal

---

¹. Het omgekeerde, aanbod beïnvloedt de vraag, is evenzeer waar, primair is voor dit werkstuk echter de invloed van de vraag op het aanbod.

² CIMK: De levensvatbaarheid van kleine buurtwinkelcentra; Diemen 1985).

³ Hierover verscheen kortgeleden een inventariserende studie van het EIM: Wiggers-Ruigrok, C.M., Koopkracht op Leeftijd, Zoetermeer, maart 1991.

reguleren, dit zal niet de eerste zorg zijn van bijvoorbeeld de overheid; anderzijds is het zeker weerbarstige materie, wie zal immers voorspellen hoe de toekomstige oudere consument zich zal gedragen.

Het belang van het voorzien van omvangrijke verschuivingen in de markt is echter evident:

- voor de detaillist voor zijn economisch overleven,
- voor de consument m.b.t. de bereikbaarheid van zijn winkelvoorzieningen, alsmede de omstandigheden waarin hij deze zal kunnen benutten,
- voor de eigenaar van de winkels m.b.t. de positieve of negatieve waardeontwikkeling van zijn bezit,
- voor beleidsmakers en planners die ervoor willen zorgen dat de winkelvoorzieningen in de toekomst op de "juiste" plekken terecht komen en optimaal zijn toegerust.

Het mag o.i. dan ook wel enige verbazing wekken dat dit punt vanwege de Rijksoverheid slechts terloops wordt aangestipt (4).

We zullen een poging wagen de aspecten van het probleem te ordenen en te analyseren. Daartoe beginnen we met de formulering van de probleemstelling in het nu volgende hoofdstuk.

In hoofdstuk III zullen we een samenvatting geven van de kwantitatieve betekenis van het verschijnsel van de vergrijzing.

In hoofdstuk IV bespreken we directe gevolgen, en in hoofdstuk V indirecte.

In hoofdstuk VI zullen we bezien hoe tot dusver vanuit de aanbodzijde op de ontwikkelingen wordt gereageerd.

In hoofdstuk VII volgt tenslotte een samenvatting.

---

⁴ Bijvoorbeeld in de beleidsnota "Ouderen in Tel", Den Haag, 1990; op pagina 27. Door onderzoekers is dit potentiële knelpunt wel gesignaleerd, b.v.: Relou et.al. "Vergrijzing in Nederland"; 1987. Overigens blijkt ook wel op andere wijze dat de vergrijzing pas vrij recentelijk de aandacht is gaan trekken: in veel statistiek is de uitsplitsing naar leeftijd pas van zo recente datum dat nog geen tijdreeksen zijn te vervaardigen.

Hoofdstuk II. Probleemstelling voor de scriptie.

In dit hoofdstuk zullen we de probleemstelling van dit werkstuk omschrijven en ingaan op de elementen ervan.

Ons doel is na te gaan welke effecten de vergrijzing zal hebben voor de winkelvoorzieningen, we zijn met name geïnteresseerd in de draagvlakveranderingen.

Daartoe zullen we de volgende stappen zetten.

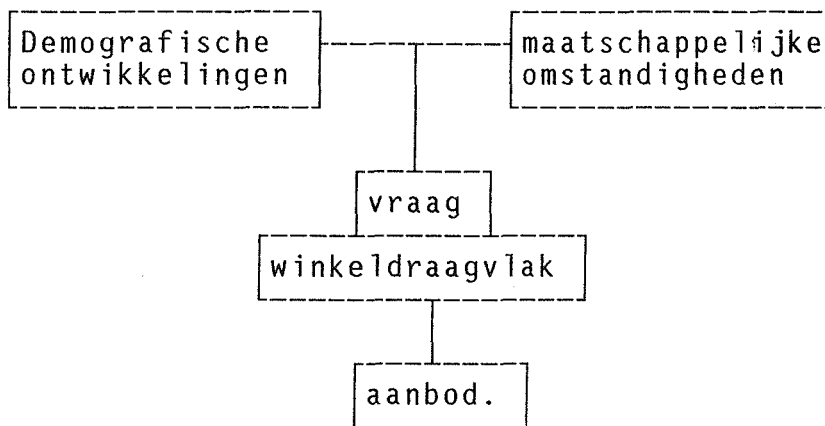
1. We zullen aangeven wat we in dit werkstuk onder vergrijzing verstaan, en we zullen de omvang van het verschijnsel kwantitatief aangeven.
2. We zullen analyseren welke directe en indirecte effecten het verschijnsel van de vergrijzing vermoedelijk zal hebben op (veranderingen van) de vraag, en daarmee op het draagvlak (⁵) van de winkelvoorzieningen.
3. We zullen bespreken hoe het aanbod in wisselwerking op de wijzigingen aan de vraagzijde mogelijk zal reageren en zich zal aanpassen aan de veranderende marktomstandigheden.

We hebben dus van doen met

- de demografische ontwikkelingen,
- de effecten van de demografische ontwikkelingen op andere maatschappelijke omstandigheden,
- de gezamenlijke effecten van de voorgenoemde punten op het winkeldraagvlak,
- de mogelijke effecten op de ontwikkeling van het aanbod.

---

⁵. Onder (winkel)draagvlak verstaan we hier de koopkrachtige vraag in het geografische gebied waarvan de koopkracht voor een substantieel deel gebonden is door de concrete winkelvoorzieningen voor dat gebied.

Het draagvlak, de concrete koopkrachtige vraag, wordt wel gezien als het produkt van

- a- inwoneraantal in het verzorgingsgebied,
- b- bestedingen per inwoner in het verzorgingsgebied,
- c- het koopkrachtbindingscijfer⁶).

Dit leent zich voor verdere uitwerking van onze probleemstelling. We zoeken dan naar de gevolgen van de vergrijzing op:

- a- inwoneraantal in een gebied (plaats, wijk, buurt);
- de omvang van het concrete verzorgingsgebied (kan en wil de betrokkene reizen naar winkelvoorzieningen);
- b- de ontwikkeling van de besteedbare inkomens, en dan in het bijzonder van dat deel dat in de detailhandel zal worden besteed;
- c- de preferenties van de consument.

Beschouwing.

De oudere consument die over 10 jaar of langer zijn vraag zal uitoefenen, doet dat ook nu. Zijn vraaggedrag zal dus reeds nu worden ontwikkeld. We nemen echter aan dat het vraaggedrag zich in de loop van de tijd zal wijzigen en zich zal richten naar de omstandigheden (situationele factoren) van straks.

Het probleem dat we door het hele werkstuk door zullen tegenkomen, is dat de oudere consument van de toekomst zich zeker niet noodzakelijk gedraagt - en zich voelt - als de oudere consument van nu. Beide groepen hebben immers hun (consumenten)gedrag in verschillende situaties aangeleerd.

---

⁶. Zie Bolt en Kerklaan, Ontwikkeling en Opbouw van het Nederlandse detailhandelsapparaat, 1989, pag. 58 e.v.; onder koopkrachtbindingspercentage wordt verstaan dat deel van de koopkracht in een bepaald gebied, dat daadwerkelijk door de winkels ter plaatse wordt gebonden.

Anderzijds zal het ouder worden het gedrag van de huidige consument zeker wijzigen, als gezegd: zijn omstandigheden veranderen.

Het gaat er immers om te indiceren hoe de consument die is opgegroeid in een unieke aanbodssituatie (7) zich in de toekomst zal gaan gedragen. Onder deze omstandigheden dienen we voorzichtig te zijn met het interpreteren van ervaringen in het verleden. Het gedrag van de senior van nu kan misleidend zijn, als de toekomstige situatie een andere is dan de huidige. We zullen ons steeds moeten afvragen welke aanwijzingen er zijn voor ander gedrag van de toekomstige oudere.

Als vermeld, gaat onze interesse uit naar de bestaande lokale winkelvoorziening in casu het plaatselijk draagvlak daarvan. De plaatselijk stedenbouwkundige- en detailhandelsstructuur zullen we als gegeven aanvaarden; wijzigingen daarin zijn voor ons exogeen.

Op een aantal plaatsen zullen we de effecten van de vergrijzing ook indicatief kwantificeren. Gegeven onze belangstelling voor de ontwikkeling van het draagvlak van i.h.b. bestaande centra introduceren we ter wille van de kwantificering een eenheid waarbinnen we kunnen rekenen. We noemen deze eenheid de standaard lokale eenheid, waarmee van dan bedoelen die lokale eenheid waarin in 1990 1000 personen wonen.

De demografische en inkomenseffecten laten we aangrijpen op die eenheid. Deze effecten abstraheren derhalve van veranderingen in koopkrachtbinding, deze beschouwen we afzonderlijk.

De berekeningen ten behoeve van de kwantificeringen zijn in de bijlagen opgenomen. Aangezien de onderlinge relaties daaruit niet direkt duidelijk zijn, is ter verduidelijking het schema van het rekenmodel bijgevoegd als bijlage 2.

---

7. Zie: Bolt en Kerklaan, Ontwikkeling en Opbouw van het Nederlandse detailhandelsapparaat, 1989, pag. 19-27.; historisch deed zich niet eerder een zo rijk geschakeerd aanbod, een zo gefragmenteerde vraag voor, zeker niet op de huidige schaal. Meer dan ooit werd op de - veronderstelde - behoeften van de consument ingehaakt (marketing).

III.1 Inleiding.

Onder vergrijzing verstaan we hier de relatieve toename van het aantal ouderen in de Nederlandse bevolking. Uiteindelijk hebben we ervoor gekozen het verschijnsel traditioneel te benaderen: om van ouderen en vergrijzing te spreken leggen we de grens bij 65 jaar ⁽⁸⁾. Er is een zekere tendens de grens op jongere leeftijd te leggen. We hebben dat niet gedaan om de volgende redenen:

- bij veel beschikbaar materiaal is in ieder geval de 65 jaar grens als cesuur terug te vinden, andere grenzen zijn wisselend of afwezig;
- de 65 jarige leeftijd is de leeftijd waarop AOW- en eventuele pensioenuitkering ingaat; dit geeft op zich een duidelijk grens in de inkomenssituatie aan;
- een tijd lang leek de post-actieve leeftijd steeds vroeger te beginnen, nu lijkt deze tendens weer te keren; reden te meer om vooralsnog bij ons lange-termijnperspectief vooralsnog maar de meest heldere en vaste cesuur te kiezen.
- op voor ons relevante terreinen zoals inkomen en mobiliteit is het onderscheid van de 65+er met voorafgaande leeftijdsgroepen aanzienlijk duidelijker dan tussen andere leeftijdscategorieën.

De keuze voor een andere cesuur zou niet gemakkelijk zijn geweest, in een publicatie werd al geschreven over de 45+er ⁽⁹⁾.

Voor het aspect "dubbele vergrijzing" is de 75-jaar grens gehanteerd, in de literatuur wordt deze leeftijdsgrens als de meest geeigende gezien ⁽¹⁰⁾.

In dit hoofdstuk geven we een overzicht van de kwantitatieve omvang van het verschijnsel.

Een effect dat hieraan rechtsteeks is gekoppeld, is dat van de afname van de omvang van de huishoudens. Gegeven het directe, kwantitatieve verband wordt dit ook in dit hoofdstuk behandeld.

---

⁸ De term senioren gebruiken we niet, deze wordt veelal gereserveerd voor een leeftijdscategorie die eerder dan bij 65 jaar aanvangt. Voor een discussie over de mogelijke leeftijdsgrenzen zie: Kempers-Warmerdam, Vergrijzen in het groen, pag. 34/35.

⁹ Food personality, januari '90, pag.:6.

¹⁰ Zie i.h.b. de beleidsnota van Vrom "Ouderen in Tel", Rijswijk 1990, pagina 8: "Daarbij lijkt op basis van onderzoek de 75-jaargrens van belang te zijn."

III.2. De kwantitatieve betekenis van de vergrijzing.

Dankzij onder meer het uitvoerig onderzoek van het TNO, is over het verschijnsel van de vergrijzing in Nederland heel wat bekend. In diverse kaders is daarover al veelvuldig gepubliceerd, we zullen ons hier beperken. Geïnteresseerden verwijzen we naar onze literatuur-opgave.

Als altijd bij prognoses zijn ook bevolkingsprognoses met onzekerheden omgeven, maar "toch kan met enige zekerheid het aantal personen van 65 jaar en ouder in 2000 en 2010 bepaald worden, omdat de omvang van de cohorten die dan ouder dan 65 jaar zijn nu al bekend is."⁽¹¹⁾ TNO heeft een lage, een midden, en een hoge variant berekend. In alle varianten ligt het aantal personen ouder dan 65 jaar zeer aanzienlijk boven het huidige aantal. De cijfers van de drie varianten zijn in bijlage 1. opgenomen.

De navolgende tabel geeft een goede indruk van de verwachte ontwikkelingen.

Tabel 1., middenvariant.
Aantallen personen en percentages.

	Aantallen *1000			Percentages.				
	0-64	65-74	75+	totaal	0-64	65-74	75+	totaal
90	12.981	1.097	814	14.982	87%	7%	5%	100%
95	13.268	1.176	871	15.314	87%	8%	6%	100%
00	13.547	1.194	975	15.734	86%	8%	6%	100%
05	13.720	1.242	1.039	16.000	86%	8%	6%	100%
15	13.401	1.663	1.136	16.200	83%	10%	7%	100%
25	12.868	1.872	1.452	16.192	79%	12%	9%	100%
35	12.123	2.057	1.700	15.879	76%	13%	11%	100%

bron:tno,inro.

We presenteren deze cijfers ook als procentuele toename ten opzichte van 1990.

---

¹¹ Zie: Leering en Relou, Verkenning van de veroudering in Nederland, TNO-INRO, Delft 1990., pag.3.

Tabel 2.

Toename van het aantal ouderen t.o.v. 1990 in aantallen en procenten.

*****midden variant*****				lage variant		hoge variant	
aantallen *1000		percentages		aantallen maal 1000			
65-74	75+	65-74	75+	65-74	75+	65-74	75+
		0%	0%				
90							
95	79	57	7%	7%	71	36	86
00	97	161	9%	20%	82	119	111
05	145	225	13%	28%	124	163	164
15	566	322	52%	40%	530	235	600
25	775	638	71%	78%	725	525	823
35	960	886	88%	109%	886	741	1031
							1045

bron tno, inro; bewerkt.

Deze indices t.o.v. 1990 laten nog duidelijker zien hoezeer het aantal ouderen groeit.

Ook illustreren deze cijfers de zogenoemde dubbele vergrijzing: het aantal 75+ers ouderen neemt sneller toe dan het aantal ouderen onder die leeftijd.

III.3. De gezinsverduunning.

Met betrekking tot de samenstelling van huishoudens is eveneens door TNO onderzoek verricht (¹²). Aan het rapport ontleen we dat het aantal huishoudens nog aanzienlijk zal toenemen in de besproken periode 1990-2035, ondanks dat de bevolking niet of nauwelijks stijgt. De stijging van de totale bevolking is over de hele periode 6,6 %, het aantal huishoudens stijgt met 22,6%. Voor wat betreft jongeren wordt gewezen op het effect van de individualisering (¹³). Bij ouderen treden de gevolgen van deze trend pas rond 2015 op.

Voor onze draagvlak-verkenning is echter van groot belang niet zozeer de ontwikkeling van het aantal huishoudens als zodanig, in onze concrete geografische eenheid zal het aantal woningen niet veranderen, dus ook niet het aantal huishoudens. Wat wel zal wijzigen is het aantal personen per woning. Gegeven het door een concrete winkelvoorziening bestreken gebied bepaalt dat gegeven het aantal bereikte personen.

Uit de bovengenoemde cijfers van aantallen personen en

¹² Zie voorgaande noot

¹³ Zie pag 19 van voornoemd rapport.

aantallen huishoudens, is het aantal personen per huishouden direkt af te leiden. Uit de cijfers blijkt nu een verwachte sterke gezinsverdunning. Bij ouderen (65 jaar en ouder) komt op zich dat effect nauwelijks voor, bij jongeren wel (individualisering).

Echter doordat de gemiddelde gezinsgrootte bij ouderen reeds aanzienlijk lager ligt dan bij de jongeren, heeft de sterke verschuiving ten gunste van het aantal ouderen eveneens een sterk gezinsverdunnend effect.⁽¹⁴⁾

Tabel 3. Gezinsverdunning.

aantal *1000 huishoudens		gezinsgrootte		gezinsgrootte		gezinsgrootte	
<65jr	>64	<65		>64		To-taal	
			index		index		index
4784	1186	2,71	100	1,61	100	2,49	100
5090	1258	2,61	96,1	1,63	101,0	2,41	96,7
5279	1330	2,57	94,6	1,63	101,2	2,38	95,3
5426	1389	2,53	93,2	1,64	101,9	2,35	94,1
5488	1692	2,44	90,0	1,65	102,7	2,26	90,4
5367	2064	2,40	88,4	1,61	99,9	2,18	87,3
4947	2356	2,45	90,3	1,59	98,8	2,17	87,2

bron tno, inro; bewerkt.

Uit de laatste kolom blijkt duidelijk dat het gezamenlijk effect aanzienlijk is: de gezinsgrootte neemt met zo'n 13 % af.

Van de populatie 65-74 jarigen is de huishoudgrootte in 95% van de gevallen 1 a 2; voor 75 jaar en ouder is dat percentage 96,8.⁽¹⁵⁾

III.4. De gevolgen voor het lokale draagvlak.

We hebben de cijfers bewerkt om direkt inzicht te geven in de consequenties voor het lokale draagvlak van winkels⁽¹⁶⁾.

De gevolgen voor een lokatie hebben we berekend per 1000 inwoners per 1990.

Het volgende blijkt dan.

¹⁴ Hoewel het aantal personen per gezin niet hetzelfde hoeft te zijn als het aantal per woning, menen we dat voor ons doel dit een voldoende benadering geeft.

¹⁵ Relou et.all, Vergrijzing in Nederland, TNO-INRO, 1987, pag 35. Zie ook: WVC: Gegevens over ouderen, 1990, tabel 7, pag.10.

¹⁶ Zie bijlage 4, tabel 2a en 2b.

Rond 2030 wonen er in deze woningen voor 1000 personen (in 1990), nog maar 871 personen. Van de genoemde 1000 personen zijn er nu 127 (13%) ouder dan 65 jaar, van de 871 personen straks zijn er 205 (23%) ouder dan 65 jaar. Duidelijk is dus te zien dat:
-het lokale draagvlak voor winkels gemeten in aantal consumenten blijft afnemen (met een gemiddelde van 0,27% per jaar),
-dat er een relatieve en absolute toename is van de aantallen oudere consumenten.

Nadrukkelijk zij er op gewezen dat deze cijfers landelijke gemiddelden zijn. De plaatselijke verschillen in uitgangssituatie en ontwikkeling zijn aanzienlijk (17). "Door de suburbanisatie is voor de toekomst een enorme toename van ouderen te verwachten in de suburbane gebieden en groeikernen." (18).

Het Primos model van het TNO-INRO is er voor bedoeld op gemeentelijk nivo de ontwikkelingen te berekenen. In buurten die nu reeds vergrijsd zijn zal dit effect niet optreden, daar kan integendeel door instroom van jongeren het aantal bewoners wel weer gaan stijgen (al zal dat effect dus enigszins beperkt worden door de gezinsverdunning bij de jongeren). Des te sterker zal het effect echter zijn in buurten met een nu nog relatief jonge bevolking die aan het vergrijzen is.

Daarbij kunnen ook migratie-patronen een grote rol spelen.

Indien in een concrete situatie de vergrijzing van wijk of buurt (als winkeldraagvlak) wordt onderzocht speelt nog een factor een rol: de aanwezigheid van voor de ouderen geschikte woningen. Het blijkt namelijk dat, veelal om gezondheidsredenen, vele oudere huishoudens op enig moment nadat de huishoudgrootte is gereduceerd, een kleinere woning - 3 kamers of minder - hebben opgezocht. (19) Uiteraard zullen dan aan de nieuwe woning voor de groep specifieke eisen worden gesteld.

Op de woonsituatie en verhuizen (migratie) komen we later terug.(V.2).

---

17 Voor regionale cijfers zie: WVC, Gegevens over ouderen, 1990, pag.:11; en Relou et.all., Vergrijzing in Nederland, TNO-INRO, 1987. pag.11 en volgende.

18 Aldus Barink en Hooimeijer: De migratie van ouderen in de tijd, 1988, pag. 3; ook: Kempers-Warmerdam in "Vergrijzen in het groen" pag. 25; aldaar signaleert zij ook "hoge aandelen ouderen in de "rijkere" gemeenten."

19. Relou et.all, Vergrijzing in Nederland, TNO-INRO, Delft 1987, pag.39.

III.5. Conclusie.

Demografisch gezien is de vergrijzing een trend van grote betekenis.

Gezinsverdunning en vergrijzing tesamen betekenen een geleidelijke maar voortdurende verdere verzwakking van het lokale winkeldraagvlak gemeten in aantallen personen.

De feitelijke situatie zal plaatselijk sterk verschillen en zal aan de hand van plaatselijke gegevens moeten worden geanalyseerd.

HOOFDSTUK IV.   Gevolgen van de vergrijzing.

IV.1. Inleiding.

Op direkte wijze zal de vergrijzing van invloed zijn voor het winkeldraagvlak. In het voorgaande hoofdstuk werd duidelijk dat het aantal personen in een wijk of buurt erdoor wordt beïnvloed.

Onder de directe effecten van de vergrijzing rekenen we ook het feit dat er relatief meer consumenten komen met voor ouderen specifieke kenmerken.

Terugziende op onze probleemstelling delen we deze als volgt in.

Ad a Inwoneraantal en grootte verzorgingsgebied.

- 1- De leeftijd is mede van belang voor de gezinssamenstelling, en heeft daarmee effect op het aantal bewoners per woning en dus op het aantal personen in een wijk of buurt. (Behandeld in het voorgaande hoofdstuk.)
- 2- Denkbaar is dat ouderen andere attitudes hebben dan jongeren, het gaat dan om attitudes die hun doorwerking hebben naar de mate waarin uiteindelijk de aankopen gedaan zullen worden bij bepaalde niveaus in de winkelhierarchie. (wordt behandeld in IV.2.)

Ad b Inkomen, bestedingen.

- 3- De leeftijd van de consument is mede bepalend voor zijn besteedbaar inkomen. (zie IV.3.)
- 4- de leeftijd van de consument is mede bepalend voor zijn bestedingspreferenties. (zie IV.4.)

Ad c Koopkrachtbinding.

- 5- de leeftijd van de consument heeft gevolgen voor zijn fysieke mogelijkheden en mogelijk ook voor zijn psychische voorkeur om mobiel te zijn bij het verrichten van zijn winkelbestedingen. (IV.5.)

IV.2. Voorkeuren met betrekking tot winkellokaties.

We hebben gespeurd naar aanwijzingen en suggesties die een licht zouden kunnen werpen op verschillen in attitudes en voorkeuren tussen de door ons onderscheiden leeftijdscategorieën die doorwerken in het gebruik van de verschillende niveaus van de winkelvoorzieningen in de hiërarchie.

Het bleek moeilijk hier zicht op te krijgen.

Mogelijk bieden de achtergronden van de tendensen van geografische concentratie in de detailhandel aanknopingspunten.

Bak (20) meent dat de kern van deze problematiek veel meer aan de aanbodkant ligt, dan aan de vraagkant (we komen daarop terug in het hoofdstuk over het aanbod). Hij meent dat noch het parkeerprobleem, noch de vormgeving, noch de prijsstelling doorslaggevend zijn. Belangrijk vindt hij in de eerste plaats de "sociale kwaliteit" van het verzorgingsaanbod: "De meeste buurt- en wijkcentra staan ver af van wat consumenten met moderne levensstijl en gedifferentieerde behoeften, verwachten en waarderen." Speciaal valt daarbij te denken aan integratie van verzorgingsfuncties (21).

In de tweede plaats komt, nog steeds volgens Bak, de "flexibele continuïteit": "...de gaten die er in de verzorging vallen (worden) meestal niet goed gevuld." De kunst zal zijn met behoud van eenheid variabel te kunnen inspelen op de gewijzigde omstandigheden." Bak werkt deze gedachte in detail uit en komt tot de conclusie dat het:

"Vast staat dat een 'plus-centrum' (...) aanzienlijk minder koopkrachtdrainage zal vertonen." en dat:

"Eveneens vaststaat dat sociale kwaliteit en rentabiliteit niet geheel verenigbaar zijn." Hij ziet een taak voor gemeentebesturen en beleggers.

Onze conclusie uit dit betoog is dat zonder onorthodoxe maatregelen, de koopkrachtafvloeiing weg van lagere niveaus in de hiërarchie dus kennelijk niet wordt gekeerd.

Ook andere deskundigen komen, vanuit zeer verschillende invalshoeken, niet tot wezenlijk andere conclusies (22): de ruimtelijke concentratie zet door, zij het mogelijk minder snel, danwel de tendens is te remmen of tot staan te brengen

---

20 Bak: Een nieuw concept voor de verzorging van woongebieden met een beperkt aantal inwoners (Schuitema Vastgoed b.v.), maart 1987.

21 Elders in de literatuur kwamen we deze integratiegedachte voor het buurtniveau niet tegen. Het meest in de buurt kwam nog de idee van het multifunctionele centrum op wijkniveau dat alle vormen van zorg verleend (in "ouderen in de toekomst" deel B, pag.:113). Een relatie met de winkelvoorzieningen werd hier echter niet gelegd.

22 We putten onder meer uit de bijdragen aan het symposium "De Detailhandel in de jaren '90: Grenzeloze concentratie?" onder auspiciën van Schuitema en Cimk gehouden op 21-9-89, en uit het Cimk onderzoek ter gelegenheid daarvan: "concentratietendenzen in de detailhandel."

Voorbeelden:

De bijdrage van Kruidenink, pag 12, 13, 33;

bijdrage Donia, pag.4;

Anders echter Kloos pagina 10/11,

en, weer in pessimistische zin, het Cimk onderzoek: pagina 14-15

door gerichte maatregelen (23). In het algemeen meent men dat de eisen van de tegenwoordige konsument wat betreft kwaliteit en omvang van het assortiment daarbij een belangrijke rol spelen.

Sommigen signaleren expliciet een afgenomen buurtgebondenheid (24).

Ook Relou (25) ziet de concentratie verder doorzetten, en ook hij signaleert de bezwaren voor de minst validen. Rijdende winkels en teleshopping noemt hij als alternatieven (26). Ook wijst hij op de kwaliteitsklustering in de grotere steden.

Het kwalitatieve beeld dat uit de literatuur naar voren komt als een trend in samenhang met de vergrijzing, hebben we in trefwoorden samengevat en geordend (27):

- a kwaliteitsverhoging (luxere winkels, kleinere winkels, meer speciaalzaken, duurder segment levensmiddelen (EIM); vraag naar service (EIM,V.d.Ster); vraag om extra voorzieningen in en buiten de winkel (V.d.Ster);
- b Meer vrije tijd, gezelligheid, sfeergevoeligheid (EIM); gezelligheid, genoeg tijd (ABN) en vermijden drukte (ABN,V.d.Ster); belang recreatief aspect (V.d.Ster);
- c Ruimtelijk: bereikbaarheid (ABN), afstand en veiligheid (EIM).

IV.2.1. Conclusie.

Hoewel het niet meevalt uit het voorgaande een verwachting voor de toekomst te destilleren, menen we toch dat een voorzichtige conclusie te trekken is.

---

23 Meest optimistisch is wellicht nog Kloos (op het Schuitema symposium) die een aangepaste wedergeboorte van de buurtcentra voor mogelijk houdt, hij ziet de vestiging van fooddiscouters (het betreft hier feitelijk niet een buurtfunctie maar eerder een perifere detailhandelsvestiging) en wijst op de aangepaste formules die Schuitema ontwikkelt voor de buurt (dit laatste werd toegelicht in de bijdrage van Vos).

24 opgetekend door De Vries en Van Schaik-Colijn in "Ouderen in de Toekomst", deel B, pag.: 73.

25 Relou et.all., Vergrijzing in Nederland, TNO-INRO, 1987, pag. 108.

26 Waar overigens lang niet iedereen positief tegenover staat; versterking van het isolement wordt gevreesd (opgetekend door De Vries en Van Schaik-Colijn, in "Ouderen in de toekomst", deel B, pag.: 43.).

27 In het bijzonder in Van der Ster; Vergrijzing en consumentenkoopgedrag. ABN: Senioren, de doelgroep van de toekomst?! Wiggers-Ruigrok: Koopkracht op leeftijd, uitgave EIM.

De concentratietendens is wellicht te remmen, maar oorzaken aan de vraagkant - met name vraag naar breed, diep en kwalitatief gedifferentieerd (w.o. hoogwaardig) aanbod - zullen met de vergrijzing hun doorwerking vinden naar de bevolkingsgroepen in de hogere leeftijdscategorieën. De winkelcentra zullen kennelijk aan redelijk hoge eisen moeten voldoen, de concurrentieslag gaat door waarbij kwaliteit (28), sfeer, voorzieningen belangrijke wapens zullen zijn. De buurtcentra hebben daarbij een natuurlijk nadeel - met hun omvang is een compleet aanbod moeilijker te realiseren - en een voordeel: hun nabijheid.

IV.3. Besteedbaar inkomen.

De afgelopen tientallen jaren zijn de pensioenvoorzieningen in ons land verbeterd en wel langs drie wegen.

Voor steeds meer Nederlanders zijn (doorgaans verplichte) pensioenvoorzieningen tot stand gekomen.

De pensioenaanspraken zijn kwalitatief verbeterd: waarde- of welvaartsvaste aanspraken, verminderen van de gevolgen van pensioenbreuk, partnerpensioen e.d.. Ook bij de wetgever bestaan vergevorderde plannen om sommige nog bestaande pensioenproblemen te verhelpen (29).

Mede door de toenemende gelijke behandeling tussen vrouwen en mannen, en door de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen zal ook het verschijnsel van dubbele pensioenen toenemen. De tendens van verbetering is nu reeds waarneembaar (30).

Aangezien het maximale pensioen doorgaans na 40 jaar wordt gehaald, kost het tijd voordat alle deelnemers ten volle van alle verbeteringen profiteren.

Er zijn echter ook vele negatieve invloeden op het toekomstig inkomen van ouderen. De hoge WAO-instroom vermindert de pensioenopbouw tijdens de werkzame periode. Een ander punt is dat de regering zeer begerig kijkt naar de pensioengelden, hetzij de gelden die nu in de fondsen aanwezig zijn, hetzij de

---

28 Ook de deskundigen van E.I.M. en C.I.M.K., waarmee werd gesproken, legden sterk de nadruk op het aspect kwaliteit van het aanbod als in hoge mate bepalend voor de trekkracht van een centrum.

29 Dit betreft met name de voorgenomen wettelijke indexatie van de "slapers"-pensioenen.

30 De geleidelijke inkomensverbetering van gepensioneerden treedt nu reeds op: in '83 bedroeg per persoon het bruto inkomen 75% van dat van de groep 60-64 jarigen, in '85 was dit 77% (bron: ABN 1990; Senioren, de doelgroep van de toekomst.) In "Gegevens over ouderen" van WVC, worden soortgelijke cijfers getoond (tabel 15). Opvalt echter dat de vooruitgang bij de 65+ers t.o.v. de andere leeftijdsgroepen wel fors is, maar dat dit vooral komt door de daling van het inkomen bij deze andere leeftijdsgroepen.

pensioenuitkeringen die daaruit betaald zullen worden (31). Opgemerkt moet ook nog worden dat met name twee inkomensafhankelijk regelingen, de individuele huursubsidie en de bijdrageregeling voor de gezinszorg, voor groepen ouderen tot een hoge marginale druk leiden, waardoor bij deze groepen het eerste deel van de inkomensverbetering zeer fors zal worden afgeroomd (32).

Dat de inkomenspositie van ouderen in de toekomst zal verbeteren lijkt aannemelijk.

Van der Ster spreekt zelfs van "consumptie-ongeremde" senioren (33).

Men bedenke wel dat hier een relatieve herverdeling van inkomen plaatsvindt: "De vergrijzing van de bevolking brengt dus met zich dat een toenemend deel van het nationaal inkomen moet worden herverdeeld tussen de bevolking jonger dan 65 jaar en de bejaarden. Deze herverdeling leidt tot een toenemende premie- en belastingdruk bij de actieve beroepsbevolking" (34). De "grijze druk" (demografische variabele) neemt toe van 20% in 1985 via 26% in 2010, tot 43% in 2030 (35). Het effect wordt dus vooral na 2010 verwacht.

In 2030 wordt dan naar verwachting 42 tot 66% van het N.I. meer uitgegeven aan AOW en pensioenen, dan in 1985.

Echter, per hoofd is de reële inkomensverbetering, volgens de cijfers van het hier gebruikte rapport, zeker niet gunstiger

---

31 Voorbeeld van het eerste is het voorstel in het kader van de Brede Herwaardering om de pensioenfondsen onder de vennootschapsbelasting te brengen. Voorbeeld van het tweede is het zeer recente voorstel om gepensioneerden over hun pensioen AOW-premie te laten betalen. Nog recenter: de voorstellen de z.g. eindloonregelingen (d.w.z. pensioen gebaseerd op het laatst verdiende loon) te beperken. De levensverzekeringen (goed voor circa 10% van de aanvullende pensioenen) zijn inmiddels getroffen door beperking van de belastingaftrek.

32 WVC, Gegevens over ouderen, 1990, pag.21 en 22. In het geval dat beide regelingen samenlopen (9% van de huishoudens van 75 jaar en ouder) is de marginale druk bij minimum en modaal zelfs 76%, bij 1,5 modaal is dat 47%. Van 65+ huishoudens maakt ruim 13% gebruik van de regeling voor gezinsverzorging (marginale druk 26%), van de IHS maakt ruim 20% gebruik.

33. Van der Ster in ESB dd 31.5.89

34. CPB, De oudedagsvoorziening tot 2030, pag 32/33. Vanzelfsprekend wordt deze toenemende premiedruk voornamelijk veroorzaakt door de toename van het aantal ouderen en in beperkte mate door de verbeterde inkomenspositie van de ouderen.

35 Zie de in voorgaande noot genoemde notitie, pag.9.

voor 65+ers dan voor de bevolking in totaal (36). Een constatering in het zojuist geciteerde rapport is verder dat **bij volledige pensioenopbouw** de netto inkomensachteruitgang op het moment van pensionering (op het niveau van het modale inkomen) bij zo'n 5 % blijft (37).

Als beide constateringen in de voorgaande alinea juist zijn, lijkt het erop dat er een denivellering van de inkomens van ouderen zal plaatsvinden (38).

Een gewichtige factor bij de prognoses van de toekomstige inkomens, is dat de AOW naar verwachting een grote component van het ouderen-inkomen zal blijven uitmaken (39). In de vooruitberekeningen van de Commissie Financiering Oudedagsvoorziening ontlopen de uitgekeerde bedragen aan respectievelijk AOW en aanvullende pensioenen elkaar weinig. Het is juist de AOW die na 1982 in reële termen eerder een dalende dan een stijgende tendens heeft laten zien.

Een andere studie benadert het toekomstig inkomen van de oudere consument meer rechtstreeks. Ook uit deze studie blijkt dat weliswaar het reële inkomen van deze groep tot 2010 - verder gaat deze prognose niet - zal stijgen, maar dat deze stijging weinig spectaculair zal zijn (40).

---

36 In de bijlage 3 worden met de cijfers uit het aangehaalde rapport enige berekeningen uitgevoerd. Deze laten zien dat, afhankelijk van de variant, de uitgaven aan pensioenen (w.o. AOW) onder de gehanteerde veronderstellingen verdrie-, dan wel meer dan vervijfvoudigen. Per hoofd is de vooruitgang van de 65+er geringer: de factor voor de (reële) verbetering is dan 1,5 dan wel bijna 3. Dat blijft toch nog achter bij de veronderstelde reële verbetering voor de totale bevolking (zie CPB-rapport pag.30) met een factor 2 tot 4. Mogelijk speelt hierbij een rol de niet doorwerking van de incidentele looncomponent in de AOW.

37. Pag.35/36. E.e.a. voor 2030: wel afhankelijk van het scenario: voor de hoge variant 0%, bij de lage variant is de achteruitgang 5%. Bij 2* modaal is de achteruitgang wat groter. Het minimum (netto AOW) zal fors lager uitkomen relatief t.o.v. modaal (pag.36).
Zie ook: consutrend 2(1989), nr 4, april, blz 6-9.

38 Volgens de "Pensioenkaart van Nederland", uitgave van de pensioenkamer 1989, hoort nog 23% van de **werknemers** tot een "witte vlek", d.w.z. heeft (nog) geen regeling.

39 Zie o.m. WVC, Gegevens over ouderen, 1990, pag.16.

40 Pommer: "Inkomens op leeftijd", Sociaal Cultureel Planbureau, 1990.
Pommer maakt een drietal prognoses tot 2010. Hij komt tot een jaarlijkse reële groei van het gemiddelde inkomen van respectievelijk 0,1, 0,4 dan wel 0,8% per jaar.

Deze auteur komt overigens ook tot de conclusie dat denivellering van de inkomens in de behandelde leeftijdscategorie verwacht mag worden.

Aangetekend moet overigens wel worden dat verbeteringen als maatregelen om de pensioenbreuk te helen, en om de grijze vlekken in de "pensioenkaart" te verkleinen, in beide hier vermelde trendberekeningen buiten beschouwing zijn gebleven. Anderzijds is dat ook het geval met betrekking tot de toegenomen WAO-instroom. Deze instroom zal een drukkend effect op de inkomens hebben aangezien de pensioenopbouw wordt afgebroken.

Al met al zijn er dus aanwijzingen dat de inkomenspositie van de ouderen zal verbeteren, maar minder dan die van de jongeren.

Ook in andere studies zijn minder optimistische conclusies getrokken ten aanzien van de inkomens van ouderen: "De stelling dat de ouderen in de toekomst beter af zullen zijn, gaat in zijn algemeenheid niet op." Met ernstige koopkrachtaanslagen wordt rekening gehouden (41).

In tabel 7a/b in bijlage 5 is berekend hoe de samenstelling is van het landelijk totaal besteedbaar inkomen verdeeld over 65- en 65+ in 1985 en in 2035. Terwijl bij de hier gebruikte cijfers, de relatieve toename van het aantal ouderen meer dan 75% is, is de relatieve toename in het landelijke besteedbaar inkomen slechts ruim 40%.

In absolute termen zijn de uitkomsten :

- verdubbeling van het aantal en verdrievoudiging van het totaal besteedbaar inkomen van de 65+ers;
- vrijwel gelijk blijven van het aantal en bijna verdubbeling van het totaal besteedbaar inkomen van de 65-ers.

Dit betekent dus dat het effect dat van de vergrijzing uitgaat op het totaal van de bestedingen, in het bijzonder een gevolg is van de toename van de groep ouderen binnen de totale bevolking, en in veel mindere mate van het inkomen per hoofd.

In bijlage 5 tabel 1,5 en 6 hebben we de betekenis voor de standaard lokale eenheid doorgerekend voor de gecombineerde effecten van demografische en inkomensmutaties.

Naar hun aard is er niet veel bezwaar tegen deze prognoses ter vergelijking met de eerder genoemde studie van het CPB, over de volle periode door te rekenen.

Over de hele periode van 45 jaar (1985-2030) zou dit dan in de studie van Pommer betekenen een stijging van respectievelijk bijna 5%, 20%, en circa 45%.

Niet meebeschouwde (helen pensioenbreuk, bestrijden "grijze vlekken") pensioenverbeteringen zouden dus fors moeten zijn om de inkomensverbeteringen in de rest van de samenleving bij te houden.

⁴¹ De Vries en Van Schaik-Colijn, Ouderen in de toekomst, deel A, pag. 50. Zie van ditzelfde rapport tevens deel B. pag. 35 e.v., pag. 49.

We zien allereerst (tabel 5, laatste kolom) dat bij de aangenomen toename van het reële inkomen per hoofd met 85% en een toename van de pensioenen met circa 50%, het inkomen per hoofd voor de groep onder de 65 jaar, zal stijgen met ruim 90%. Door de demografische mutatie (gezinsverduunning en vergrijzing), blijft de stijging van het besteedbaar inkomen in de standaard lokale eenheid beperkt tot slechts 60% (Tabel 6, 5e kolom).

IV.3.1. Conclusie.

Het lijkt erop dat voor de door ons bestudeerde groep ouderen het beeld van de inkomensontwikkeling minder florissant is dan nogal eens wordt verondersteld. Weliswaar zal het besteedbaar inkomen naar verwachting toenemen, maar dan wel in nogal aanzienlijk mindere mate dan de toename voor de rest van de bevolking. Dit zou met denivellering gepaard kunnen gaan. Als gevolg van de gecombineerde effecten van gezinsverduunning en vergrijzing zal in onze lokale eenheid de ontwikkeling van het besteedbaar inkomen achterblijven. In ons rekenmodel stijgt voor de bevolking in totaal het besteedbaar inkomen over de beschouwde periode met 85%, binnen onze lokale eenheid is de stijging slechts 60%.

Wellicht dat de grote belangstelling voor de grijze portemonnaie meer gezocht moet worden bij het veronderstelde andere bestedingspatroon van de oudere consument. Op dit punt gaan we hierna in.

V.4. Bestedingspreferenties.

Ten aanzien van de bestedingspreferenties is ons probleem waaraan de ouderen van straks hun (pensioen)-geld zullen besteden.

De huidige verdeling over de verschillende bestedingscategorien zou ons een eerste indicatie kunnen geven waar het ouderengeld heengaat.

Aan de hand van het budgetonderzoek van het CBS (⁴²) kunnen de bestedingen van 65+ers worden vergeleken met die van de jongeren (Bijlage 6). We constateren het volgende.

---

⁴² CBS: Budgetonderzoek 1987 kerncijfers, Den Haag 1990 tabel 6.

Tabel 4.

CBS-budgetonderzoek 1987

Bestedingsverdeling in procenten naar leeftijd.
voor huishoudens.

	65-	65+
voeding	18,6	18,1
woning	31,6	36,8
kleding en schoeisel	7,5	6,1
hygiene/geneeskundig	14,3	16
ontwikkeling/ontspanning/verkeer	26,4	21,3
overig	1,5	1,7
Totaal:	100	100

We rekenden de tabel ook terug tot bestedingen in absolute bedragen:

Tabel 5.

Bestedingen in absolute bedragen per huishouden per leeftijdscategorie, op basis van het CBS budgetonderzoek 1987.

Bestedingen in guldens	65-	65+
voeding	7.283	5.181
woning	12.337	10.533
kleding en schoeisel	2.952	1.746
hygiene/geneeskundig	5.602	4.580
ontwikkeling/ontspanning/verkeer	10.321	6.096
overig	577	487
Totaal:	3.9071	28.622

In de laatste tabel komt ook het effect van het lagere besteedbare inkomen, en dus het lagere totaalverbruik tot uiting.

Het meest lager zijn - in rangorde - ontwikkeling/ontspanning/verkeer, kleding/schoeisel, voeding; het minst lager (relatief hoger) woning en hygiene/geneeskundig.

Echter, in de tabel van het CBS is in geval van een eigen woning onder de woonlasten o.m. de huurwaarde opgenomen niet de feitelijke kosten van de hypotheek. We hebben een poging gedaan hiervoor te corrigeren (bijlage 6, tabel 3e) en komen dan op de volgende tabel.⁽⁴³⁾

---

⁴³ Voor een volledig correcte correctie ontbreken de gegevens, toch hebben we in de bijlage de correctie uitgevoerd, noodgedwongen dus als benadering.

Tabel 6.

Bestedingen in absolute bedragen per huishouden en in procenten per leeftijdscategorie, op basis van het CBS budgetonderzoek 1987.
gecorrigeerd voor woonlasten.

	65-	65+	65-	65+
voeding	7.283	5.181	18,6%	19,6%
woning	12.337	8.333	31,6%	31,5%
kled. en sch.	2.952	1.746	7,5%	6,6%
hyg./geneesk	5.602	4.580	14,3%	17,3%
ontw./ontsp./verk.	10.321	6.096	26,4%	23,1%
overig	577	487	1,48%	1,84%
Totaal:	3.9071	28.622	100%	100%

We zien nu toch wat andere resultaten: bij stijgende leeftijd zijn de uitgaven voor voeding niet meer relatief lager, maar relatief hoger. De uitgaven voor de woning blijken niet relatief te groeien maar ongeveer gelijk te blijven met het stijgen der jaren.

De bovenstaande bestedingsverhoudingen tussen 65- en 65+ hebben we ook doorgerekend voor de ten tonele gevoerde standaard lokale eenheid (bijlage 7 tabel 8 en 9)⁽⁴⁴⁾. Wat daarbij het meeste opvalt is, dat in beide gevallen (gecorrigeerde of ongecorrigeerde cijfers) het resultaat over de lange termijn nauwelijks verschillen te zien geeft tussen de ontwikkeling voor de onderscheiden bestedingscategorien; een verschil van twee a drie procent over de lange termijn is verwaarloosbaar. Voor alle bestedingscategorien blijft de reele toename in deze berekeningen rond de 60% liggen.

De verklaring hiervoor is dat weliswaar het aantal ouderen in de eenheid stijgt, maar dat dit effect in belangrijke mate wordt geneutraliseerd door het relatief achterblijvende inkomen.

De volgende stap is indicaties te zoeken die aangeven dat de bestedingsverhoudingen in de toekomst anders zullen zijn dan heden. In de geraadpleegde literatuur bleek daarover weinig houvast te vinden. Wat erover wordt opgemerkt heeft vooral betrekking op de houding van de oudere consument en de mogelijkheden in te spelen op zijn assortimentsvoorkeuren. Ook in de literatuur werden daarbij steeds statische gegevens gebruikt, als indicatoren⁽⁴⁵⁾.

⁴⁴ We merken nogmaals op dat de bestedingsverhoudingen voor de leeftijdscategorien statische gegeven zijn, het is allerm minst zeker dat deze als dynamisch gegevens mogen worden opgevat. Helaas ontbreken andere gegevens.

⁴⁵ Veel aanknopingspunten vonden we niet.
-In "Koopkracht op Leeftijd" (Wiggers-Ruigrok, 1991), op pag.21 worden enige opmerkingen gemaakt m.b.t. de voorkeuren van de huidige oudere, meer welgestelde en beter

Wat betreft groei- danwel krimpbranches blijken uitspraken dan ook zeldzaam.

In het voorgaande concludeerden we dat het reële inkomen van de 65+er geleidelijk zal toenemen. Wellicht dat tendenties die terug te vinden zijn in de bestedingsverhoudingen naar inkomen (statisch gegeven), ons een indicatie opleveren van de richting waarin de consumptie van de oudere consument zal wijzigen. Interessant is het om naast elkaar te plaatsen de relatieve bestedingsverhoudingen voor de leeftijdscategorieën en die voor de inkomenscategorieën.

---

opgeleide consument; op pag. 26 wordt Van der Ster geciteerd (zie hierna); op pag.27 staan behartenswaardige opmerkingen over reclame, service, merken en modegevoeligheid. In het hoofdstuk 4: verschillen tussen nu en straks, wordt e.e.a. samengevat.

-In "Vergrijzing en veranderingen in de afzet" (RMK, 1990). De conclusies t.a.v. de bestedingen zijn direkt afgeleid uit de behandelde -ongecorrigeerde- CBS bestedingsindices, overigens worden Alessie et.all (De invloed van demografische factoren en inkomen op consumptieve uitgaven) geciteerd.

-In: "Vergrijzing en consumenten gedrag" (Van der Ster, 1989). Van der Ster schrijft vooral over service en assortiment, ook haalt hij een onderzoek aan Van McCann-Erickson omtrent de huidige bestedingen van senioren. Het artikel van Van der Ster geeft de indruk dat de groep senioren zeer breed wordt opgevat. Contact met McCann-Erickson kon helaas het door hem aangehaalde artikel niet opleveren. Van der Ster noemt op grond van dat artikel als groeisectoren: woning- en inrichting, duurzame goederen, auto's, reizen, doe het zelf.

-In: "Vergrijzing in Nederland" (Relou et.all, 1987), pag. 107 e.v..

Gewezen wordt op de mogelijkheden voor kant en klaar maaltijden, (goedkope) restaurants, service (thuisbezorging).

-In "Senioren, de doelgroep van de toekomst?!" (ABN-bank, 1990), pag 17 e.v., wordt aan het voorgaande verder niets toegevoegd.

Tabel 7.

Met een + zijn aangegeven de bestedingscategorien waarop ouderen resp. hogere inkomens hoger scoren, met een - lager, 0 is neutraal.

	hogere aantal ouderen	hogere inkomen
voeding	0/+	-
woning	0	-
kleding e.d.	-	+
geneesk/hygiene	+	0
ontw/ontsp/verkeer	-	+
overig	+	+

Het is opvallend dat (als we de kwantitatief onbelangrijke restrubriek "overig", buiten beschouwing laten) in geen van de gevallen de variabelen elkaar versterken, en integendeel voor voeding, kleding en ontwikkeling/ontspanning/verkeer, elkaar tegenwerken. Dit alles bij de aanname dat in de toekomst het inkomen van de ouderen reeel hoger zal zijn.

Wat we in feite nodig hebben zijn lange termijn inkomenselasticiteiten voor de diverse bestedingscategorien, liefst gedifferentieerd naar leeftijd. Een onderzoek daarna valt echter buiten het kader van dit werkstuk. Om een indruk te krijgen van de relatieve effecten van de elasticiteiten, hebben we enige berekeningen uitgevoerd.

Algemeen wordt aangenomen dat voeding een lage inkomenselasticiteit heeft.

De luxe van ontwikkeling, ontspanning heeft ongetwijfeld een hoge inkomenselasticiteit. Voor verkeer (mobiliteit) is de inkomenselasticiteit vrij laag (46).

We hebben omgezien naar een schatting van de inkomenselasticiteiten van de verschillende bestedingscategorien. Vervolgens hebben we deze in ons rekenmodel verwerkt.

(Zie tabel 10 in bijlage 7) De effecten zijn aanzienlijk (47).

46 Bureau goudappel coffeng bv, "Inkomen en mobiliteit", pag 23: voor automobilititeit een kleine positieve elasticiteit als het inkomen stijgt, bij dalend inkomen vrijwel nul; wat sterkere inkomenseffecten op O.V.-mobiliteit. De studie strekte zich uit over drie jaren, het is de vraag of deze resultaten ook voor de lange termijn geldig zijn.

47 Alessie et.all. De invloed van demografie op bestedingen en besparingen. Ook Alessie meent (pag.180): "economische groei is een vooralsnog veel belangrijker determinant van toekomstige consumptiepatronen (...) dan de demografische ontwikkeling." Meer dan een illustratie kunnen de cijfers uit de publicatie van Alessie et.all nauwelijks zijn, de parameters van hun model zijn geschat a.d.h.v. het Doorlopend Budget Onderzoek 1980 en

De reden voor dit sterke effect is dat in de beschouwde periode voor het besteedbaar inkomen een forse ontwikkeling wordt voorzien, dit is het aangrijpingspunt voor de elasticiteitscoëfficiënt.

Tabel 8. (zie tabel 10 in bijlage 7)

Mutatie in de bestedingen 1990-2035 als gevolg van toename van het besteedbaar inkomen, in procenten.
Berekend voor de standaard lokale eenheid.

	als gevolg van demografische en inkomens ontwikke- ling.	elas- tici- teit	resultierend bestedings- effect.
voeding	62%	0,48	30%
wonen	61%	0,49	30%
kleding	60%	1,43	86%
geneesk.e.d.	64%	0,71	45%
ontwik/ontspann.	60%	1,96	117%
overig	65%	-0,3	-17%
Totaal	61%		58%

IV.4.1. Conclusie.

De conclusie van deze paragraaf is, dat ondanks de toename van het aantal 65+ers het bestedingseffect - in de zin van wijzigende verhoudingen tussen bestedingscategorien - daarvan verrassend laag blijft. Dit is het gevolg van de prognose dat de beschouwde groep wel reeel fors in inkomen vooruit zal gaan, maar relatief toch minder dan de rest van de bevolking. Ook zagen we het effect van inkomenselasticiteiten in aanzienlijke mate het demografisch effect overtreffen.

1981 (zie pag.:161 van bovengenoemde publicatie).

Ter vergelijking: als we de prognose van het EIM voor de ontwikkeling van de toonbankbestedingen (in constante prijzen), voor de periode 1988-2000 vergelijken met de ontwikkeling van de consumptiegroei in de periode, dan zijn de veronderstelde gevoeligheden voor "food" niet veel anders: 1,17% groei per 2,5% (dat is: 0,47), voor "non-food" 2,14% groei per 2,5% consumptiegroei d.i. 0,86. (Zie: Bolt en Kerklaan, pag.55). Bijkomend probleem bij de schattingen is dat de relatieve prijzen constant worden verondersteld, voor de lange termijn nogal dubieus.

Overigens wat betreft wonen komt Draper in "De investeringen in woningen", pag.: 9, tot een tegengestelde conclusie: "...de woonconsumptie stijgt met 1,2% als het beschikbaar inkomen met 1% toeneemt." Wonen heeft dan "...de karakteristieken van een luxe goed." Het gaat hier wel om een volledig macro-economische benadering, niet om de bestedingen van huishoudens.

IV.5. Mobiliteit.

Van groot gewicht voor het toekomstig bezoek aan de detailhandel, zal de mobiliteit van de oudere zijn. De huidige bejaarde wordt geacht minder mobiel te zijn, en daarmee meer aangewezen op de winkel in de buurt (48). Relou et.all concluderen: De behoefte van bejaarden aan winkels in de woonomgeving die op loopafstand of fietsafstand zijn gelegen is groter dan van jongeren. Dit blijkt uit het lager aantal kilometers dat door bejaarden, met het verplaatsingsmotief winkelen wordt afgelegd." (49).
Kijken we naar meer recente cijfers, die van 1989, dan vinden we deze stelling bevestigd als we naar het totaal van de verplaatsingen kijken. (50).

(Kortheidshalve zijn de tabellen hier niet geheel weergegeven, maar alleen de essenties, voor de totale tabellen zie bijlage 14.)

tabel 9.

Afgelegde afstand naar geslacht en leeftijd
gemiddeld aantal kilometers per dag.

Mannen totaal:	42,33	Vrouwen	totaal:	27,61
40-50 :	50,13	40-50 :	29,13	
65+ :	23,66	65+ :	18,92	

mannen en vrouwen over alle leeftijden totaal: 34,68.

(ontleend aan CBS:de mobiliteit van de Ned.bevolking 1989)

Wat betreft het vervoermiddelengebruik, blijkt dat de voorgaande conclusie het meest geldt voor het autogebruik, maar voor fiets en openbaar vervoer nauwelijks en voor "lopen" niet.

Wanneer we nu vervolgens onze blik vernauwen tot verplaatsingen met het motief winkelen, dan blijkt het beeld toch wel te

---

48 Zie W.Relou et.all: Vergrijzing in Nederland; TNO-INRO, 1987.pag.:95.

49 Relou et.all. Vergrijzing in Nederland pag.: 104. Opvalt dat als we de tabel 6.8 (pag.102) bezien, dat deze uitspraak niet door de cijfers in de tabel wordt bevestigd (bijlage 8 onderste tabel). (Kijken we naar tabel 6.10 (welke dezelfde cijfers ook geeft, maar voor een jaar later: 1985), dan zou de uitspraak op deze cijfers gebaseerd kunnen zijn, maar de forse onderlinge inconsistentie tussen beide tabellen is onverklaarbaar. We tekenen volledigheidshalve nog aan dat het opschrift boven tabel 6.9 kennelijk onjuist is. Het betreft hier niet de verplaatsingen met het motief winkels, maar het totaal van de verplaatsingen, vergelijk tabel 6.7).

50 CBS: De mobiliteit van de Nederlandse bevolking 1989; pag. 33, tabel 7.10

veranderen.

tabel 10.

Afgelegde afstand met motief winkelen, naar geslacht en leeftijd; 1989
gemiddeld aantal kilometers per dag

	Mannen	Vrouwen
30-40	3,43	5,03
40-50	3,36	5,5
50-60	3,82	5,51
60-65	5,56	5,24
65+	4,28	3,81

Mannen en vrouwen totaal: 4,07

(Zie voor de complete tabel bijlage 9.)

(CBS 1989)

Wanneer we mannen en vrouwen tesamen beschouwen, dan blijkt de terugval in verplaatste kilometers t.b.v. winkelen na het 65e jaar dus nogal mee te vallen: dat cijfer (4,05) wijkt niet af van het totaal gemiddelde, wel is nog sprake van enige terugval ten opzichte van de direkt voorafgaande leeftijdscategorieën. Om een beter beeld te krijgen van de "actieradius" van onze consument hebben we de cijfers verder bewerkt (bijlage 9): het aantal kilometers per dag per persoon per leeftijdscategorie hebben we gedeeld door het bijbehorende frequentiegetal. De uitkomst is dus de gemiddelde reisafstand per keer (heen en terug dus).

Gegeven de forse uitslagen van 11 a 12 % rond het gemiddelde van de cijfers per leeftijdscategorie, mogen we stellen dat de terugval na het 65+ jaar bij mannen met 12 % en bij vrouwen met 1%, gematigd genoemd mag worden (⁵¹).

Niettemin blijkt dat na een top tussen de 50 en 65 jaar de mobiliteit terug loopt.

Er zijn redenen om aan te nemen dat in de toekomst deze terugval in mobiliteit nog geringer zal worden.

In de eerste plaats moet in het oog worden gehouden dat mobiliteit een gewaardeerd economisch goed is, waar men met moeite afstand van doet: "Indien mogelijk verplaatst men zich meer, terwijl men door omstandigheden (c.q. lager inkomen) daartoe gedwongen, er slechts met moeite afstand van doet." (⁵²).

Op het punt van winkelen wordt dit ondersteund door de

---

⁵¹ Zo-ook: Relou et.all., Vergrijzing in Nederland, pag. 95: "...niet aangetoond kan worden dat ouderen (...) meer van de dichtstbijzijnde winkelvoorziening in de woonomgeving gebruik maken."

⁵² Zie: bureau goudappel coffeng bv, inkomen en mobiliteit Deventer 1987, 3e pag van de samenvatting.

bevinding uit een andere studie waaruit blijkt dat de auto niet zozeer uit efficiency oogpunt wordt gebruikt, maar eerder terwille van het nut dat aan het winkelen opzich wordt besteed (⁵³). Dit ondersteunt de gedachte dat aan winkelen ook recreatief nut wordt ontleend.

In de tweede plaats is van belang dat het inkomen na pensionering ook in de toekomst lager zal liggen dan het inkomen in de actieve periode, maar zoals we hiervoor zagen, verwacht mag worden dat het reële inkomen in de toekomst hoger zal liggen dan thans.

We menen te mogen aannemen dat voor de oudere de beschutting en het gemak van de auto een ideaal vervoer- en transportmiddel is voor de iets langere afstand. Bezien we vanuit dit perspectief opnieuw de CBS-cijfers en wel de inkomensgevoeligheid van autogebruik bij winkelen (bijlage 14), dan zien we duidelijk dat naarmate het inkomen hoger is de betrokkene zich een groter aantal afgelegde kilometers per auto permitteert.

Belangrijk ook is de constatering dat voor alle inkomenscategorieën autobezit de dominante verklaring vormt voor de automobiliteit. Inkomensveranderingen hebben slechts in geringe mate direct invloed op het aantal verplaatsingen, het effect is beperkt en pas op langere termijn (⁵⁴). Als een auto aanwezig is, dan wordt deze ook bij het winkelen veel gebruikt (⁵⁵).

Vervolgens zien we aan de CBS-cijfers dat het autobezit bij de 65+ers nog wel beduidend onder het gemiddelde ligt, maar dat zich de laatste tien jaar een sterke inhaal aftekent.

Onze tussenconclusie is dan ook dat als straks aan de randvoorwaarden van autobezit (dus ook rijbewijsbezit) en voldoende inkomen zal zijn voldaan, de mobiliteit, i.h.b. de automobiliteit van de onderzochte leeftijdsgroep aanzienlijk hoger zal zijn dan thans. De inkomensachteruitgang na het 65e jaar doet daar weinig aan af.

Uiteraard kan de persoonlijke fysieke gesteldheid beperkingen stellen aan de mobiliteit. We zien dat van de **thuiswonende** ouderen (ouder dan 65 jaar) bijna 65% alle handelingen zonder

---

⁵³ M.Briene: Winkeltijd, een onderzoek naar de tijdsbesteding in Nederland; Economisch Instituut Rijksuniversiteit Utrecht 1987, pag.:20.

⁵⁴ PBI VVS: Inkomen en mobiliteit; dec 87. pag.'s 27-33/34.

⁵⁵ Kempers-Warmerdam: "...indien ouderen in het bezit zijn van een auto, (gebruiken) zij merendeels dit vervoermiddel voor het doen van boodschappen, zelf binnen de woonkern."

moeite zelf kan verrichten (⁵⁶). Dat is in deze totale leeftijdscategorie 16% minder dan in de categorie 55-64 jaar. Na correctie voor de dubbele vergrijzing is dat 17% (zie bijlage 10)

(Bij tehuusbewoners was de score vergelijkbaar met voornoemde 65% voor thuiswoners, slechts 23%.) Gegeven dat 90% van de ouderen zelfstandig woont, komen we op een percentage van volledig valide ouderen van bijna 61 (⁵⁷). In het oog moet echter worden gehouden dat de tehuusbewoners voor de detailhandel anders, en beperkter interessant zullen zijn dan de zelfstandig wonenden.

Een verdere verbetering van de gezondheid en validiteit wordt nagestreefd en voorzien (⁵⁸). Het actieve vrijetijdsgedrag van ouderen is toegenomen, de derde levensfase (de levensfase voor die waarin hulpbehoevendheid zijn intree doet), wordt opgerekt (⁵⁹).

Met betrekking tot de consequenties voor de mobiliteit moet tevens worden bedacht dat niet noodzakelijk beide partners in een tweepersoons huishouding voldoende valide behoeven te zijn om toch van de auto gebruik te kunnen maken.

In 1980 lag het autobezit van 65+ers ruimschoots onder de 25% (⁶⁰).

Wellicht mogen we stellen dat de teruggang in validiteit na het 65e jaar (met 17% dus) op zich onvoldoende verklaring is voor de teruggang in mobiliteit met 25%.(Zie tabel 11 hieronder). We komen op dit punt nog terug onder V.2. in verband met het effect van de beoogde toename van het zelfstandig wonen.

In de al eerder geciteerde studie van Kempers-Warmerdam met betrekking tot landelijk gebied, wordt de aandacht erop gevestigd dat toch met name voor 75+ers het winkelbezoek bezwaarlijk wordt. De voorzieningen worden minder vaak bezocht, men wordt meer afhankelijk van de hulp van anderen (rijden meer mee), men laat meer aan huis bezorgen. Zijn de voorzieningen bereikbaar, dan maakt ook deze groep ouderen er gebruik

---

⁵⁶ Dit heeft betrekking op de Activities Of Daily Living, de ADL-score. Zie ook Relou et.all., Vergrijzing in Nederland, TNO, Delft 1987, pagina 98.

⁵⁷ Zie ook Relou, Vergrijzing in Nederland, pagina 31. Wat daar wordt gesteld is echter niet uit de tabel waarnaar verwezen wordt af te leiden, zie daarom: Statistisch vademecum ouderen, pag 103, hier weergegeven in bijlage 10. Zie deze publicatie ook voor het percentage zelfstandig wonenden, pag. 52. De berekening van de 61% is: $(0,9*65)+(0,1*23)$.

⁵⁸ Zie: WVC, Ouderen in tel, pag.: 29 e.v.; alsook Relou et.all, Vergrijzing in Nederland, pag. 105, fysieke conditie.

⁵⁹ De Vries en Van Schaik-Colijn, Ouderen in de toekomst, deel A, pag.: 43 en 110.

⁶⁰ Zie Relou et.all., Vergrijzing in Nederland, TNO-INRO, 1987, pag.106.

van.⁽⁶¹⁾.

Het is moeilijk hieruit eenduidige conclusies voor het effect op de lokale koopkracht te trekken. Immers, enerzijds zal de minder mobiele 75+er zover deze loopt (of fietst), het stellig dichtbij zoeken voor de boodschappen. Anderszijds voorzover hij de auto neemt, dan hoeft de rit niet perse zeer kort te zijn. Ook wordt het verbruik op hogere leeftijd doorgaans minder. Voorzover de 75+er op de hulp van anderen is aangewezen⁽⁶²⁾, hoeft dit ook niet in alle gevallen gunstig uit te pakken voor de lokale winkelier. Dat hangt geheel af van de werkwijze van de hulp.

Wat hier ook van zij, in de CBS-cijfers met betrekking tot de mobiliteit is boven de 65 jaar niet verder gedifferentieerd; de cijfers zoals in tabel 11 hieronder zijn dus gemiddelden van de groep 65-75 en 75+ers. Is dus de mobiliteit van de 75+er lager, dan zal de mobiliteit van de groep 65-75 naar rato hoger zijn. Nu we deze differentiatie niet kennen, kunnen we er ook geen berekeningen mee uitvoeren. Toch willen we enige indruk krijgen van de kwantitatieve betekenis van deze gedachtengang. In bijlage 15 hebben we een becijfering gemaakt⁽⁶³⁾. We schatten indicatief en wel zeer globaal het effect voor centra die nu niet meer dan 40% (food) binden op 5%. Voor centra die nu al meer binding hebben is de ruimte voor versterking daarvan veel geringer.

Terugkomend op onze tussenconclusie willen we een kwantitatieve veronderstelling maken:

gemeten in kilometers per persoon per dag, ligt de mobiliteit van de 65+er nu zo'n 25% onder die van de cat. 60-65 jarigen (tabel 11 hierna in de tekst). Zou in de toekomst deze terugval licht worden beperkt tot zo'n 10 a 20 % (ipv 25% nu), dan komt het aantal afgelegde kilometers tussen de 4,8 en 4,3.

Dat zou betekenen dat de mobiliteit van de 65+er in de toekomst zich zal ontwikkelen naar een niveau dat niet afwijkt

---

61 Kempers-Warmerdam, pag.: 128/129.

62 Ongeveer 30-40% van de ondervraagden uit de studie van Kempers-Warmerdam pag.81, tabel.

63 Deze becijfering gaat uit van een fictieve 80% lokale binding van de 75+er. Gegeven een aantal willekeurige totale koopkracht-bindingscijfers, wordt dan herwogen voor de toekomstige situatie. Volgens Bolt en Kerklaan (pag.:86) ligt de binding voor buurtcentra tussen de 25 en 50% voor de "food". Veronderstellen we een gemiddelde binding van 37,5% in totaal en voor de 75+er een binding van 80% onveranderlijk voor nu en de toekomst, dan zien we 7% toeneming van de koopkrachtbinding in totaal. Dit cijfer moet nog worden gecorrigeerd voor verminderd verbruik en het boodschappen doen door anderen. Per saldo schatten we het effect op wellicht in de buurt van 5%.

van dat andere relevante leeftijdsgroepen.⁽⁶⁴⁾ Zie de tabel.

Tabel 11. (berekend in bijlage 9)

Afgelegde afstand per dag per persoon met motief winkelen.
1989.

leeftijd	mannen	vrouwen	samen
12-15	2,09	1,98	2,03
15-18	2,51	3,23	2,87
18-20	2,48	3,55	3,01
20-25	4,26	3,52	3,89
25-30	3,43	4,49	4,01
30-40	3,43	5,03	4,23
40-50	3,36	5,5	4,43
50-60	3,82	5,51	4,66
60-65	5,56	5,24	5,4
65+	4,26	3,81	4,04

Na ongeveer het 60ste jaar compenseren de mannen kennelijk voor de afnemende mobiliteit bij de vrouwen wat betreft winkelen. Nemen we derhalve mannen en vrouwen samen, dan is duidelijk dat reeds bij een relatief geringe mobiliteitsverbetering bij de 65+ers, het niveau van de groepen tussen 25 en 50 jaar wordt bereikt.

Met dit gegeven is het aannemelijk dat uit de toename van het aantal 65+ers als zodanig geen substantieel gevolg voor de mobiliteit binnen onze standaard lokale eenheid kan worden afgeleid, derhalve leidt het niet tot een correctie op de lokale koopkracht(binding) aldaar. Beschouwen we echter mede het effect van de dubbele vergrijzing, dan betrekken we erbij dat de 75+er meer lokaal gebonden zal zijn.

IV.5.1. Conclusie.

Onze conclusie van deze paragraaf, is dat de mobiliteit van de ouderen in de toekomst groter zal zijn dan de mobiliteit van deze groep op dit moment. Het lijkt ons alleszins aannemelijk dat zolang de fysieke conditie geen spaak in het wiel steekt, de oudere van straks er veel voor over zal hebben om zijn of haar mobiliteit te handhaven op bij benadering hetzelfde niveau als hij/zij gewend was. De gemiddelde mobiliteit (in verplaatsings-kilometers) zou wel eens dicht in de buurt kunnen komen te liggen van die van andere relevante leeftijdsgroepen. Door de dubbele vergrijzing zou wellicht toch een toename van de binding van de lokale koopkracht met enkele procenten kunnen

---

⁶⁴ CBS, De mobiliteit van de Nederlandse bevolking 1989, tabel 7.13. motief winkelen, mannen en vrouwen (weergegeven in bijlage 16).

Voor de Ned. bevolking is het totaal gemiddelde 4,07. Dit totaal gemiddelde is echter vertekend door de lage leeftijdsgroepen.

optreden.⁽⁶⁵⁾

IV.6. Conclusie van het hoofdstuk.

In dit hoofdstuk behandelden we de meer directe gevolgen van de vergrijzing.

Bezien we op ons lokale nivo de gevolgen voor het besteedbaar inkomen en de bestedingspreferenties, dan blijkt dat de toename van het aantal ouderen betekent dat de bestedingen lokaal minder toenemen dan de bestedingen per hoofd voor de bevolking als geheel. Dit als gevolg van gezinsverdunding en het relatief achterblijven van het inkomen van ouderen. Een gevolg daarvoor van is dat ook het effect op de verdeling van het verbruik over de bestedingscategorieën zeer beperkt zal zijn. Het effect wordt belangrijk groter wanneer we met inkomenselasticiteiten rekening houden.

De mobiliteit van de toekomstige oudere zal o.i. op een hoger nivo liggen dan van de huidige oudere. Deze factor mag dus zeker niet te gemakkelijk worden beschouwd als de redder van de lokale winkelvoorziening. Door de dubbele vergrijzing zou enkele procenten aan extra koopkrachtbinding kunnen ontstaan. Wat betreft de optredende concentratie-tendensen in de detailhandel bleek dat aangenomen wordt dat deze tendensen krachtig zijn, maar wellicht onder controle te krijgen met vooral het instrument van kwaliteitsbevordering van de lokale voorziening op het nivo van het assortiment, branchemix, service en integratie van voorzieningen.

---

⁶⁵ Anders gesteld: de afname van de mobiliteit verschuift naar de hogere leeftijdsgroep: neemt de mobiliteit thans na het 65e jaar af, in de toekomst treedt dit effect pas op hogere leeftijd op. Van de totale bevolking is nu 12% 65+, in 2035 is 11% 75+. Als we ervan uit zouden gaan dat de cesuur voor de mobiliteitsafname opschuift van rond het 65e jaar naar rond het 75e jaar dan zou het totaal effect dus zeer beperkt blijven.

HOOFDSTUK V. Indirekte gevolgen.

V.1. Inleiding

Op vele maatschappelijke terreinen zal de vergrijzing merkbaar zijn of worden, onderwijs, gezondheidszorg, gezinsverzorging, huisvesting, cultuur, sport, vervoer, arbeidsmarkt het is maar een willekeurige greep.

Het is uiteraard niet de bedoeling van dit werkstuk een "tour d'horizon" te maken van alle consequenties die zich aankondigen.

In dit hoofdstuk zullen we deze onderwerpen slechts behandelen, voorzover er een voor de hand liggend belang is in relatie tot ons onderwerp. We hebben hier dan te maken met de indirecte gevolgen van de vergrijzing op het lokale winkeldraagvlak. Het zal daarbij gaan om beperkte verkenningen met als doel na te gaan of de eerder getrokken conclusies in het licht van deze indirecte effecten moeten worden genuanceerd of aangevuld. We zullen de meeste aandacht besteden wonen, daarna maken we nog enige opmerkingen over opleidingsnivo.

V.2. Wonen en verhuizen.

Onze korte verkenning ten aanzien van dit onderwerp is erop gericht om na te gaan of er - kwantitatief- belangrijke trends zijn te onderkennen die ertoe leiden dat het draagvlak van lokale winkels erdoor kunnen worden beïnvloed.

We denken daarbij in het bijzonder aan verhuispatronen en de keuze tussen zelfstandig of onzelfstandig wonen.

Belangrijk om te constateren is dat zowel ouderen als overheid het over een ding eens zijn: zelfstandig wonen dient bevorderd te worden (⁶⁶). Het zogenoemde "flankerend ouderenbeleid" is er in het bijzonder op gericht de zelfstandigheid van ouderen te bevorderen (⁶⁷).

De Rijksoverheid stelt zich daarbij nadrukkelijk op het standpunt, dat het aan het particulier initiatief en de gemeenten is om daadwerkelijke activiteit terzake te ontplooien. Van die zijde is gesuggereerd te komen tot een lokaal ouderenhuisvestingsplan.

We kunnen constateren dat in het recente verleden het aantal zelfstandig wonende ouderen snel is toegenomen.

---

⁶⁶ Zie o.m. WVC, Ouderen in Tel, 1990, o.a.pag. 23.

⁶⁷ De Vries en Van Schaik-Colijn, Ouderen in Toekomst, Utrecht 1989, pag.: 72.

Tabel 12.
Zelfstandig wonende 65+ers.⁽⁶⁸⁾

jaar	percentage
1971	80%
1977	82%
1981	86%
1988	90%

Een verdere toename van het zelfstandig blijven wonen moet vooral worden mogelijk gemaakt door toenemende intensivering van de extramurale zorg, zorg aan huis.⁽⁶⁹⁾ Het in de noot genoemde rapport, deelnota van de beleidsnota Ouderen in Tel, geeft ook aan dat het aantal plaatsen in bejaarden- en verpleeghuizen vrijwel constant wordt gehouden. Hoewel onduidelijk is of dit (tevens) als een beleidsvoornemen moet worden aangemerkt is dat, gegeven de zeer sterke nadruk die de extramurale zorg in de beleidsnota's krijgt, niet onwaarschijnlijk. Gaan we er van uit dat de validiteit zoals we die eerder hanteerden (ADL-scores), voor de leeftijdsgroepen ongeveer relatief constant blijft, dan leert een benadering dat deze validiteit uiteindelijk voor de zelfstandig wonenden (in 2035) zal zijn afgenomen van nu 65% score tot dan circa 62%. Dit als gevolg van het feit dat dan circa 180.000 personen relatief minder intramuraal worden verzorgd dan thans. (Berekend in bijlage 11)

Zo berekend indiceert dit niet direkt een schokkend effect. In bijlage 15 (onder B) rekenden we met dit effect in relatie tot de eerder gekwantificeerde gevolgen terzake van de dubbele vergrijzing⁽⁷⁰⁾. We schatten een toename van de koopkrachtbinding als gevolg van het toenemend aantal zelfstandig wonenden op slechts circa 1% punt.

Voor de noodzakelijke lokale prognoses van het winkeldraagvlak, kan ook de vraag worden gesteld of gegeven de aard van de bebouwing en de omgeving verwacht mag worden dan juist ouderen er zullen blijven of komen wonen, of deze lokatie juist zullen mijden.

De verhuisgeneigdheid van de ouderen is overigens lager dan die van de rest van de bevolking. Deze score lag voor de totale bevolking in 1986 op 10,2, voor 65+ers op 9,1. Ook het nivo van het feitelijk verhuizen ligt lager dan dat voor de rest van de bevolking: "De helft van alle huishoudens met een hoofd van 55

---

⁶⁸ Relou et.all., Vergrijzing in Nederland, TNO-INRO, 1987 pag.31, aangevuld met Statistisch Vademecum Ouderen 1990 tabel 5.1.

⁶⁹ WVC, Gegevens over ouderen, 1990; pag.: 24

⁷⁰ Bij wijze van benadering verhoogden we het eerder veronderstelde koopkrachtbindingspercentage voor 75+ers met de procentuele afname van de ADL-score (circa 3%) zodoende kwam het totale koopkrachtsbindingseffect 1% hoger uit.

Tabel 12.
Zelfstandig wonende 65+ers.⁽⁶⁸⁾

jaar	percentage
1971	80%
1977	82%
1981	86%
1988	90%

Een verdere toename van het zelfstandig blijven wonen moet vooral worden mogelijk gemaakt door toenemende intensivering van de extramurale zorg, zorg aan huis.⁽⁶⁹⁾ Het in de noot genoemde rapport, deelnota van de beleidsnota Ouderen in Tel, geeft ook aan dat het aantal plaatsen in bejaarden- en verpleeghuizen vrijwel constant wordt gehouden. Hoewel onduidelijk is of dit (tevens) als een beleidsvoornemen moet worden aangemerkt is dat, gegeven de zeer sterke nadruk die de extramurale zorg in de beleidsnota's krijgt, niet onwaarschijnlijk. Gaan we er van uit dat de validiteit zoals we die eerder hanteerden (ADL-scores), voor de leeftijdsgroepen ongeveer relatief constant blijft, dan leert een benadering dat deze validiteit uiteindelijk voor de zelfstandig wonenden (in 2035) zal zijn afgenomen van nu 65% score tot dan circa 62%. Dit als gevolg van het feit dat dan circa 180.000 personen relatief minder intramuraal worden verzorgd dan thans. (Berekend in bijlage 11)

Zo berekend indiceert dit niet direkt een schokkend effect. In bijlage 15 (onder B) rekenden we met dit effect in relatie tot de eerder gekwantificeerde gevolgen terzake van de dubbele vergrijzing⁽⁷⁰⁾. We schatten een toename van de koopkrachtbinding als gevolg van het toenemend aantal zelfstandig wonenden op slechts circa 1% punt.

Voor de noodzakelijke lokale prognoses van het winkeldraagvlak, kan ook de vraag worden gesteld of gegeven de aard van de bebouwing en de omgeving verwacht mag worden dan juist ouderen er zullen blijven of komen wonen, of deze lokatie juist zullen mijden.

De verhuisgeneigdheid van de ouderen is overigens lager dan die van de rest van de bevolking. Deze score lag voor de totale bevolking in 1986 op 10,2, voor 65+ers op 9,1. Ook het nivo van het feitelijk verhuizen ligt lager dan dat voor de rest van de bevolking: "De helft van alle huishoudens met een hoofd van 55

---

⁶⁸ Relou et.all., Vergrijzing in Nederland, TNO-INRO, 1987 pag.31, aangevuld met Statistisch Vademecum Ouderen 1990 tabel 5.1.

⁶⁹ WVC, Gegevens over ouderen, 1990; pag.: 24

⁷⁰ Bij wijze van benadering verhoogden we het eerder veronderstelde koopkrachtbindingspercentage voor 75+ers met de procentuele afname van de ADL-score (circa 3%) zodoende kwam het totale koopkrachtsbindingseffect 1% hoger uit.

jaar of ouder woont al 25 jaar of langer in de huidige woning; van alle huishoudens is dat een kwart. (...) bijna een kwart van alle huishoudens is in de voorgaande twee a drie jaar verhuisd. Bij de huishoudens met een hoofd van 55 jaar of ouder is dat slechts 10 procent." (71). (Overigens ook hier betreft het een cohort.)

(Het is in dit verband wel relevant dat we de leeftijdsgroep vanaf 55 jaar, ruim voor de 65 jaar, erbij beschouwen, dit onder de veronderstelling dat men niet blijft verhuizen. (72)) Er zijn aanwijzingen dat nadat de kinderen het huis uit zijn, er in veel gevallen wel degelijk een kleinere woning wordt betrokken. Die aanwijzingen zijn gelegen in het feit dat blijkens onderzoek ten aanzien van degenen die overgaan naar intramurale zorg, er vrij veel een relatief kleine woning achterlaten (73).

Mogelijk neemt ook de verhuismobiliteit van de oudere van straks toe met het reële inkomen. (74).

Ook blijkt uit onderzoek, dat heel wat verhuiscapaciteit - nog - niet tot uiting komt in feitelijke verhuizingen, waarbij dan het ontbreken van geschikt aanbod een belangrijke drempel bleek (75). Met het toenemen van het aantal meer geschikte woningen voor de ouderen, zou het aantal feitelijke verhuizingen dus toe kunnen nemen (76).

Als verhuisreden scoort "gezondheid" met 52,4% verreweg het hoogst, 14% van de redenen heeft met de woning van doen, 6% met de woonomgeving (77).

Woningen met 3 kamers in meer gezinshuizen blijken in het algemeen het meest in trek. De vraag is ook relatief sterk op

---

71 CBS, Statistisch Vademecum Ouderen 1990, pag.51.

72 Dit in overeenstemming met de bevinding van Barink en Hooimeijer: De migratie van ouderen in de tijd, pag.19: zij constateren selectieve migratieprocessen op jongere leeftijd welke een remmende invloed hebben op migratie op oudere leeftijd.

73 Relou et.all., Vergrijzing in Nederland, TNO-INRO, 1987 pag.: 39
als voorbeeld: van de woningen die in '82 vrij kwamen door overgang naar intramurale zorg had ruim 36% 1 of 2 kamers, in de totale woningvoorraad was dat ruim 10 %.

74 Zo menen bijvoorbeeld Barink & Hooimeijer, in: "De migratie van ouderen in de tijd"; 1988, pag. 30 en 61.

75 Serail: Huisvesting en (gewenste) verhuizingen van oudere huishoudens; pag.:57.

76 Als daarentegen op grote schaal het door de rijksoverheid gewenste "dynamische hergebruik" (WVC, Ouderen in Tel, 1990, pag.: 25) mogelijk zou worden, dan zouden de verhuisbewegingen worden verminderd.

77 Relou et.all., Vergrijzing in Nederland, TNO-INRO, 1987.pag.40

huurwoningen gericht, wat eigenaar-bewoners betreft op de wat duurere sector van de huurwoningen. Ruim een kwart vroeg naar een bejaardenwoning. Dit type woning was aanzienlijk vaker gewenst dan beschikbaar (⁷⁸). Meer algemeen wordt een groot tekort aan kleinere, voor ouderen geschikte woningen gesignaleerd (⁷⁹). Wat betreft de achtergelaten woningen is de conclusie minder scherp, de onderzoeker meent dat de toegankelijkheid (lift) waarschijnlijk een belangrijke factor is, alsook een onprettige/onveilige woonomgeving (⁸⁰). Zo'n 17% van de onderzochte groep (55+ers) wenste binnen twee jaar te verhuizen. Dit betekent een vraag van 160.000 woningen per jaar.

Bij ongeveer dezelfde vraag werd in de periode '82-85 per jaar bijna de helft ook gerealiseerd.

De lokale geschiktheid c.q. ongeschiktheid van het woningbestand zou dus in de toekomst een rol kunnen gaan spelen bij de mate van grijsheid en dus bij de validiteit van de lokale bevolking.

In totaal gezien is het kwantitatief effect niet zo groot, het totaal aantal verhuisde ouderen bedroeg nog geen 1,5% per jaar afgezet tegen het totaal van alle huishoudens (verhuisd en niet verhuisd).

Gemiddelden zeggen hier echter niet zoveel, door specifieke lokale oorzaken zou het effect plaatselijk wel sterk kunnen zijn.

Verondersteld wordt wel dat bij veel van de verhuizingen in deze leeftijdscategorie, vooruitgelopen wordt op toekomstige ontwikkelingen wat betreft de beperking van de validiteit. Dit betreft de woning (gelijkvloers) en de woonomgeving: bereikbaarheid van voorzieningen (⁸¹). Wat dit laatste betreft, volgens de uitkomsten van sommig onderzoek " blijkt dat bij een relatief groot aandeel ouderen het aanwezige voorzieningenniveau van de huidige woonlocatie bij de laatste verhuizing niet of nauwelijks een rol heeft gespeeld. Woningkenmerken waren toen meer van betekenis." (⁸²)!

Wat betreft regionale migratiepatronen vermelden we uit de

---

⁷⁸ Serail, Huisvesting en (gewenste) verhuizingen van oudere huishoudens, Vrom, 1988, tabel 3.18.

⁷⁹ De Vries en Van Schaik-Colijn, Ouderen in de toekomst, deel A, pag.: 58-59.

⁸⁰ Serail, Huisvesting en (gewenste) verhuizingen van oudere huishoudens, Vrom 1988 pag.84.resp. 36. Uit het onderzoek blijkt ook welke andere woningen bij ouderen in trek zijn, zij het in aantallen in mindere mate.

⁸¹ ABN, Senioren, de doelgroep van de toekomst?!, 1990; pag.: 20.

⁸² Kempers-Warmerdam, Vergrijzen in het groen, 1988, pag.: 73 en 205.

eerder aangehaalde studie van Barink en Hooimeijer met betrekking tot migratie van ouderen, de navolgende punten: er is een grote, maar afnemende neiging om uit de vier grote steden (i.h.b. Amsterdam) te vertrekken (pag.28/32); de meer landelijke gebieden buiten de randstad waren de ontvangende regio's (pag.53/60); de overloop uit de steden richtte zich ook op de "eigen" groeikernen (pag.47/56); terwijl de verhuizende oudere in toenemende mate deze groeikern ging verlaten.

De genoemde auteurs verwachten dat als gevolg van de suburbanisatie in de eerdere levensfase de toekomstige ruimtelijke herverdeling van ouderen maar beperkt van invloed zal zijn. Wel zien zij als gevolg van de komende vergrijzing in de groeikernen een grote stroom ouderen deze verlaten, tenzij de woningvoorraad aan de woonbehoefte van ouderen wordt aangepast (pag 62)⁽⁸³⁾.

Ook merken zij op dat leeftijd - in casu de dubbele vergrijzing - geen bijzondere gevolgen voor de migratie zal hebben (pag.62). Overigens moet worden opgemerkt dat ouderen meer binnen dan tussen de gemeenten verhuizen.

In verband met de mate van geografische concentratie van ouderen werpt de eerder aangehaalde studie "Ouderen in de Toekomst" een complicerend, maar interessant punt op. Indien ouderen in de toekomst in hoge mate maatschappelijk geïntegreerd zullen zijn, dan zal het migratie-effect betrekkelijk gering blijven. De ouderen blijven dan dus ook in hun oude omgeving de boodschappen doen, eventueel met de hulp van anderen. Het huidige verzorgingstehuis zou dan zelfs integreren tot een serviceinstelling voor alle leeftijden. Bij dit toekomstbeeld past dat aanpasbaar wordt gebouwd en dat bestaande bouw wordt aangepast.

Zal de ontwikkeling echter zijn in de richting van segmentatie op grond van leeftijd, dan zal wel degelijk enige concentratie van ouderen door migratie te verwachten zijn. Sommige gemeenten - bijvoorbeeld die welke bij de 4e nota Ruimtelijke Ordening wat buiten beeld dreigen te vallen - nodigen hiertoe uit. De tendens dat beter gesitueerden bepaalde wijken verlaten, nu al, wordt gesignaleerd ⁽⁸⁴⁾.

V.2.1. Conclusie.

Wanneer - zoals we grosso modo verwachten - de intramurale capaciteit ongeveer gelijk zal worden gehouden, treedt als gevolg daarvan een lichte achteruitgang van de gemiddelde validiteit van de oudere op. We veronderstelden dat dit tevens leidt tot een kleine achteruitgang in de mobiliteit. Een geringe extra koopkrachtbinding is het resultaat. Het gegeven dat ook ouderen verhuizen, zij het (nu nog) in wat mindere mate dan jongeren, wijst ons op het mogelijk belang van

---

⁸³ Zo-ook: De Vries en Van Schaik-Colijn, Ouderen in de toekomst, deel B, pag.: 76.

⁸⁴ De Vries en Van Schaik-Colijn, Ouderen in de toekomst, zie van deel A de pagina's 121, 99, 105, 108, 109, 114; van deel B: 84 en 85.

de migratie van de oudere. In gemiddelden is het slechts een vrij kleine beweging. Het is echter alleszins voorstelbaar dat als de mogelijkheden groter worden, zowel financieel als wat betreft beschikbare woningen, deze migratie hier en daar lokaal een forse betekenis zal krijgen. Dat kan dan op twee manieren:

- als gevolg van ongeschikte woningen (w.o. slechte toegankelijkheid, onveilige woonomgeving) zullen ouderen zien weg te trekken, grootschalige bestaande wooncomplexen zijn onaantrekkelijk (85);
- als gevolg van aantrekkelijke woningen, (w.o. i.h.b. bejaardenwoningen) zullen ouderen toevloeien. De bereikbaarheid van voorzieningen zal bij deze positieve keuze een rol (moeten) spelen.

We zagen dat de groeigemeenten van eertijds wellicht op de nominatie staan om vertrekgemeenten te worden voor de ouderen; rurale gebieden blijken in trek voor vestiging. De suburbanisatie die heeft plaatsgevonden zal de migratietendens naar het landelijk gebied doen verminderen.

Naast het aspect van de veroudering van de huidige bewoners, zal dus bijzondere (on)aantrekkelijkheid van woning of buurt o.i. mee moeten spelen bij de analyse van de toekomstverwachtingen.

Dit aspect leent zich voor maatschappelijk sturing wat betreft geschiktheid van de woningen en bereikbaarheid van de voorzieningen. Wat dit laatste betreft is er wellicht reden om in de presentatie van het ouderenbeleid het belang van de aanwezigheid van voorzieningen bij de oudere onder de aandacht te brengen. Een goede bereikbaarheid van voorzieningen voor de ouderen zal het langer zelfstandig wonen bevorderen. Ook de mate waarin ouderen maatschappelijk geïntegreerd zullen zijn, zal mede bepalen of de geografische concentratie door migratie grote betekenis zal krijgen.

V.3. Opleidingsnivo en mondigheid.

Het opleidingsnivo wordt vaak in relatie gebracht met koopgedrag.

Als gevolg van het feit dat de jongere cohorten in de leeftijdspiramide van de nederlandse bevolking hoger zijn opgeleid dan de oudere, zullen de ouderen van straks ook hoger zijn opgeleid.

De tabel in de bijlage 12 laat dit effect zien.

Het aantal hoger opgeleiden blijft volgens de in de hiervoor vermelde tabel verwerkte prognose groeien voor de hele bevolking, al gaat het voor de ouderen nog sneller: deze groep is een natuurlijke achterstand aan het inlopen. Het is dus echter geen specifiek vergrijzings effect.

In de recente studie van het EIM worden een aantal kenmerken

---

85 De Vries en Van Schaik-Colijn, Ouderen in de toekomst, deel B, pag.: 75.

van hoger opgeleide consumenten op een rij gezet (86). De wat andere voorkeuren (minder vlees, meer reformartikelen, wat luxere winkels, modegevoeliger) en de wat kritischer/mondiger instelling lijken ons niet direkt van belang voor het globale plaatselijke winkeldraagvlak, uiteraard wel voor de branche-invulling en de marketing. Hooguit kan gezegd worden dat de wat luxere, modieuzere winkel in het algemeen een wat groter draagvlak zal behoeven.

Bestudering van de mobiliteitstabellen levert de verwachte positieve samenhang tussen opleidingsnivo en mobiliteit. Deze is in vergelijking met de samenhang met inkomen echter niet zo groot dat we naast de factor inkomen, een zelfstandige invloed van de factor opleiding op de mobiliteit zouden vermoeden (87).

We willen in dit kader nog aanstippen de grotere maatschappelijke, waaronder ook politieke, activiteit en mondigheid van de hoger opgeleiden. Ook nu is de maatschappelijke activiteit van ouderen niet gering: het lidmaatschap van politieke partijen is iets boven gemiddeld t.o.v. de hele nederlandse bevolking, 25% is lid van een ouderenbond, en 15% (nog steeds) van een werknemers/werkgeversorganisatie (88).

In samenhang met het toenemend aantal ouderen zal dit o.i. zonder twijfel gaan bijdragen aan toenemende politieke invloed van deze leeftijdscategorie. Dit is van groot belang gegeven de politiek lang niet onomstreden, - schijnbaar - betrekkelijk gunstige inkomensperspectieven van de ouderen (zich weerspiegelend in de grote vermogens van de pensioenfondsen). Voorts kan de politieke invloed van betekenis blijken in het kader van de (auto)mobiliteitsdiscussie: welke mobiliteit zal straks nog worden toegestaan.

V.3.2. Conclusie.

We sluiten deze opmerkingen over het aspect opleiding af met de conclusie dat we geen indicaties hebben dat de verhoging van het gemiddelde nivo van de genoten opleiding van de ouderen, zal leiden tot een sterkere lokale koopkrachtbinding. Mogelijk zal de hoger opgeleide zich zelfs wat effectiever teweer stellen tegen eventuele aanslagen op zijn of haar mobiliteit en andere vormen van beperking van de keuzevrijheid.

---

86 Wiggers-Ruigrok, Koopkracht op Leeftijd, 1991, pag.: 16 en 30.

87 CBS, De mobiliteit van de nederlandse bevolking 1989, tabellen 7.1-7.14, hier opgenomen als bijlage 16 a t.m. f.

88 De Vries en Van Schaik-Colijn, Ouderen in de toekomst, deel A, pag. 41/42.

V.4. Samenvattende conclusie van dit hoofdstuk.

We hebben in dit hoofdstuk enige met vergrijzing samenhangende ontwikkelingen besproken. Op de aangestipte terreinen (intra-extramurale zorg, woonbehoeften, educatie) zijn deze ontwikkelingen van gewicht. Wij concludeerden echter niet tot kwantitatief belangrijke, eenduidige gevolgen voor het lokale winkeldraagvlak zolang we dit op macro-schaal bekeken.

Wel kwam (opnieuw) naar voren dat de concrete lokale gevolgen in de praktijk alleen op lokaal nivo zijn aan te geven. Eerder zagen we dat de vergrijzing als demografische ontwikkeling lokaal sterk kan verschillen. Nu stuitte we erop dat de verhuisbewegingen macro per definitie oninteressant zijn voor ons probleem; op lokaal nivo kunnen ze echter des te belangwekkender zijn.

De vergrijzingsgebieden van de toekomst - i.c. de groeigemeenten - zouden bij gebrek aan adequate voorzieningen voor ouderen, weleens tot donor-migratiegebieden kunnen worden. Migratiestromen zouden door de mogelijke denivellering bij de inkomens van ouderen, versterkt kunnen doorwerken in de koopkrachtverhoudingen tussen ouderen en jongeren in een bepaald gebied (⁸⁹).

---

⁸⁹ Bijvoorbeeld als een bepaalde locatie sterk in trek is bij koopkrachtige ouderen.

Hoofdstuk VI. De aanbodzijde.

VI.1. Inleiding

Tot nu toe hebben we ons vrijwel geheel bezig gehouden met de verwachte ontwikkelingen aan de vraagzijde. Daar doet de vergrijzing zich immers voor. Het is interessant te constateren dat aan de aanbodzijde wordt gereageerd - en ook vooruit wordt gelopen - op deze ontwikkeling. Een aantal van de studies die we in het voorgaande benutten zijn expliciet bedoeld om de ondernemers op de ontwikkelingen te laten inspelen.

Het feit van deze wisselwerking, en in het bijzonder de wijze waarop deze in concreto gestalte zal krijgen, zou voor de lokale situatie uiteindelijk van doorslaggevend belang kunnen blijken.

Met onze blik gericht op de lokale situatie, biedt dit hoofdstuk tevens nog de gelegenheid in te gaan op het onderscheid tussen de dagelijkse en niet-dagelijkse inkopen.

VI.2. De reacties.

We kunnen voor ons doel onderscheid maken in twee typen van reacties:

- a. de reacties op het verlies aan plaatselijk winkeldraagvlak voor de lokale winkels door welke oorzaak dan ook, maar met ruimtelijke concentratie als gevolg;
- b. de reacties op de vergrijzing als zodanig.

ad a.

Als oorzaken voor de ruimtelijke concentratie worden i.h.b. genoemd:

- aan de vraagzijde het zich uitbreidende behoeft patroon (behoefte aan ruime keuze) en het sterke prijsbewustzijn van de consument;
- aan de aanbodzijde de stijging van kosten (huisvestings-, inkoop-, personeelskosten).

De doorgeslagen concentratie riep zelf een reactie op: door de sterk stijgende winkeluren in de brandpunten van deze concentratie zochten niet-modisch non-food en zeer grote supermarkten meer perifere lokaties (⁹⁰).

Belangrijker voor het voortbestaan van de lokale winkelvoorziening is wellicht de ontwikkeling van nieuwe concepten voor kleine marktgebieden als Casper, Kopak en Sparvoordeelmarkt. In dit verband moet worden gewezen op de kosten van de logistiek, daarbij zouden nog forse besparingen mogelijk zijn (⁹¹).

Specialisatie voor een bepaalde doelgroep zal daar in het algemeen niet mogelijk zijn. In het eerder genoemde artikel van

---

⁹⁰ Een en ander ontleend aan "Concentratietendensen in de detailhandel" van het IMK, 1989, hoofdstuk 4.

⁹¹ Van der Velden: Detailhandelstrends en hun logistieke gevolgen, EIM, 1990, pag.: 9.

Bak (92), meent deze dat door optimalisering van het aanbod de koopkrachtdrainage tot staan te brengen is. Zijn pleidooi voor integratie van alle lokale voorzieningen is in dit verband van belang. Het plaatselijk voorzieningennivo (aanbod van goederen en diensten) blijkt van invloed op de winkeltijd (93). Ook van andere zijde keert men zich tegen de verschraving op het buurnivo, zoals vanuit consumentenhoek (94) en vanuit de ouderenorganisaties (95). Ook de effecten van de steeds luidere politieke roep om afgedwongen mobiliteitsbeperking zouden op den duur zich kunnen uiten in deconcentratie van de detailhandel (96).

ad b.

De reacties op de vergrijzing als zodanig, zijn er op gericht de ondernemer zijn marketing te laten aanpassen aan de verlangens van de oudere consument (97). Dit opdat de ondernemer zo goed mogelijk op deze trend inspeelt. We zagen reeds dat het hierbij gaat om allerlei aanpassingen in het assortiment en in de service in en buiten de winkel. Uiteraard gelden de in dat kader gegeven adviezen in beginsel voor alle nivo's in de winkelhierarchie. Het lijkt echter logisch dat winkeliers in een relatief wat sterker vergrijsde directe omgeving het meest gebaat zullen zijn bij een op de oudere consument afgestemde marketing, daarbij profiterend van het gegeven van de ruimtelijke nabijheid. Moderne ontwikkelingen als tele-shopping, maar ook de oudere rijdende winkel zouden hierbij enig roet in het eten kunnen gooien.

VI.3. Dagelijkse en niet-dagelijkse boodschappen.

Tot nu toe hebben we geen expliciet onderscheid gemaakt in typen van boodschappen. In veel van het voorgaande heeft echter impliciet meegespeeld dat voor niet-dagelijkse boodschappen het

---

92 Bak, Een nieuw konsept voor de verzorging van woongebieden met een beperkt aantal inwoners, 1987.

93 Briene, Winkeltijd, 1987, pag 13 en 20.

94 Donia van het Konsumenten Kontakt, in "Consument en Concentratie" op het Schuitema symposium: De detailhandel in de jaren '90: grenzeloze concentratie?, 1989.

95 WVC, Ouderen in Tel, 1990, pag.: 19.

96 Nog recent De Kam en Priemus op het congres van de VNG d.d. 4-6-1991.

97 De eerder aangehaalde studies van EIM, RMK, ABN en diverse artikelen.

draagvlak uiteraard bijna onveranderlijk dat van het buurtniveau zal moeten overschrijden. Reeds nu geldt dat voorzover voorzieningen op lokaal (buurt) draagvlak kunnen en moeten steunen, dit in de sfeer van de dagelijkse boodschappen zal liggen. In concreto gaat het doorgaans om de supermarkt, de slager, de bloemist, de bakker, de drogist (98).

We zagen eerder (tabel 4 bijlage 7) dat de voeding het minst profiteert van de verwachte inkomensverbeteringen. Omgekeerd betekent dit dus dat relatief veel van de winst aan besteedbaar inkomen die volgens onze veronderstellingen in de standaard lokale eenheid zal optreden, zal afvloeien naar winkels met een groter draagvlak c.q. buiten de detailhandel terecht zal komen.

In cijfers uitgedrukt zou dit betekenen dat terwijl voor de werkende bevolking grosso modo het inkomen zo'n 90% stijgt (tabel 5 in de bijlage), de belangrijkste branches in de buurtcentra (food) daar maar voor 30% van mee profiteren. Door verminderde mobiliteit van de dubbel vergrijsden kan hier nog een aantal procenten (o.i. maximaal een procent of acht) bij komen. Niettemin zal zich hier een knelpunt voordoen als de loonkosten evenredig met de stijging van het algemene besteedbaar inkomen omhoog gaan en de arbeidsproductiviteit niet - redelijk fors - toeneemt (99).

Het draait bij de dagelijkse-boodschappen voor 90% om de supermarkt (100). Voor de primaire supermarkt (d.i. de supermarkt waar men het grootste deel van de dagelijkse boodschappen koopt) geldt dat het kenmerk "dichtbij" hoog scoort (93%).

Wie te voet of per fiets gaat is in circa 3/4 van de gevallen rond 5 min. onderweg. Wie met de auto gaat is in 50% van de gevallen rond 5 min. onderweg, en in 85% van de gevallen niet veel meer dan 10 min. (101). Voor de dagelijkse boodschappen

---

98 Zie Bolt en Kerklaan, Ontwikkeling en Opbouw van het Nederlandse detailhandelsapparaat, 1989, : pag. 87

99 In bijlage 13 maken we enige indicatieve berekeningen op grond van deze cijfers. Daar leiden we af dat of de bruto winstmarge omhoog moet, of de arbeidsproductiviteit moet met 10 tot 25% stijgen, wil al het andere globaal constant kunnen blijven, en voortbestaan mogelijk zijn.

100 Van der Velden, Het algemene levensmiddelenbedrijf, pag.: 18. Zie voor een uitvoerige beschrijving van de houding en wensen van de consument ten opzichte van de supermarkt: CBL Consumententrends 1990; verschijnt jaarlijks. Helaas is de differentiatie naar leeftijd in deze publicatie summier. Voor ons doel konden we er geen specifieke conclusies aan ontleen, behoudens een enkele: ouderen stellen er relatief het meest prijs op dat de boodschappen naar de auto worden gebracht.

101 CBL Consumententrends 1990, pag. 13 en 17. Deze cijfers zijn niet naar leeftijd gedifferentieerd.

gaat men ook nu al niet ver. We zien geen redenen om aan te nemen dat dit gegeven sterk zal veranderen, kennelijk wordt gekozen tussen een aantal supers in de nabije omgeving. Naar het criterium voor de keuze hoeft niet lang gezocht te worden. De scores op kwaliteit als kenmerk voor de primaire super zijn zeer hoog: tussen de 91 en 99%. Het ligt geheel in de lijn met de opvattingen bij IMK en EIM, om mede op grond daarvan aan te nemen dat de keuze voor een concrete winkelvoorziening in de directe omgeving bepaald wordt door de kwaliteit van het aanbod. Aangezien ook blijkt dat de supermarkt nog steeds ruimte laat voor speciaalzaken, zal de kwaliteit daarvan mede bepalend zijn voor de keuze (102).

VI.4. Conclusies

In dit hoofdstuk bespraken we de acties en reacties vanwege de aanbodzijde van de detailhandel welke we met de vergrijzing in verband brachten. Ook kwamen we terug op de verdeling van het verbruik over diverse bestedingscategorien.

Zoals we al eerder zagen (IV.2), ontplooit de detailhandel tal van ideeën en initiatieven om het mogelijk te maken ook actief te blijven voor het kleinere draagvlak. Dit loopt parallel met wensen vanuit o.m. de consumentenorganisaties.

De aandacht voor de specifieke verlangens van de oudere consument, zijn voor de winkelier die plaatselijk met een vergrijzde omgeving wordt geconfronteerd, inpasbaar in zijn overlevingsstrategie.

Het zal vooral de supermarkt met zijn satellieten zijn en blijven waarvan de buurt het zal moeten hebben. Teruggrijpend op de inkomenselasticiteiten, merkten we echter dat deze winkels in de food-branche het minst te verwachten hebben van stijgend reeel besteedbaar inkomen.

Gegeven echter de nu al klaarblijkelijk zeer hoge binding aan een supermarkt in de nabijheid, zou die inkomensstijging de financiële lucht kunnen geven om ondanks stijgende (arbeids)-kosten, toch te kunnen blijven functioneren. Het ligt voor de hand dat kostenbeheersing ter wille van concurrerende prijzen enerzijds, maar vooral kwaliteitsaanbod en service in en buiten de winkel anderzijds, noodzakelijk zal zijn om de consument naar de concrete winkelvoorziening te blijven trekken.

---

102 Zie wederom CBL ConsumentenTrends, pag.: 17 en 26.

VII.1. Inleiding.

In dit werkstuk hebben we willen nagaan wat de invloed zal blijken te zijn van de vergrijzing op de overlevingskansen van de buurtwinkelcentra, de buurtstrips. Vergrijzing hebben we in dit kader opgevat als de relatieve toename van het aantal personen van 65 jaar en ouder, dubbele vergrijzing als de toename van het aantal personen van 75 jaar en ouder, relatief ten aanzien van het aantal 65+ers. De levensvatbaarheid van de buurtstrip hebben we afgemeten aan de ontwikkeling van de bestedingen in dat centrum.

Onze interesse ging uit naar de lange-termijnverwachting, we hebben derhalve gebruik gemaakt van prognoses voor de lange termijn: meest het jaar 2035.

De vergrijzing kent een aantal aspecten. De belangrijkste die we behandelden waren het demografisch effect opzich, het aspect van de verwachte relatieve inkomensontwikkeling en het aspect van de verschillen in bestedingspreferenties tussen de verschillende leeftijdsgroepen. Ook bespraken we consumentenvoorkeuren die gevolgen blijken te hebben voor de winkelhierarchie (de hoge kwaliteitseisen), de - verwachte - mobiliteit van ouderen, de aspecten wonen, verhuizen alsook opleidingsnivo (daaronder ook de maatschappelijke en politieke invloed van ouderen). Tenslotte hebben we nog aandacht besteed aan de reacties op de ontwikkelingen van de kant van het aanbod.

De belangrijkste aspecten hebben we getracht te kwantificeren. We deden dit niet omdat we meenden zodoende tot meer te kunnen komen dan tot uitspraken over de richting en orde van grootte van de effecten, kwalitatieve uitspraken dus. We kwantificeerden wel omdat we alleen op die wijze uit de elkaar soms tegenwerkende bewegingen een resulterende tendens konden afleiden en de orde van grootte konden schatten. Onze bevindingen moeten dus ook als zodanig worden opgevat. Ten behoeve van onze probleemstelling beschouwden we de effecten voor de geografische eenheid waarbinnen per 1990 1000 personen wonen. We noemden deze eenheid de standaard lokale eenheid.

VII.2 Conclusies.

We zagen dat het demografisch effect dat vergrijzing wordt genoemd, zeer aanzienlijk zal zijn. In 2035 zal het aantal personen in de groep 65-74 jaar met 88% zijn toegenomen en het aantal personen van 75 jaar en ouder met 109%. Onderwijl zal het aantal personen van 0-64 jaar licht zijn gedaald.

Nauw verwant aan het voorgaande is het verschijnsel van de verdergaande gezinsverduunning.

Afname van het aantal consumenten in onze standaard lokale

eenheid, met een relatieve en absolute toename van het aantal ouderen is het resultaat.

Voor het prognosticeren van het concrete plaatselijke effect van de vergrijzing zal de demografische situatie echter vooral plaatselijk moeten worden onderzocht.

Zeer belangrijk voor onze bevindingen is dat het besteedbaar inkomen van de groep ouderen volgens diverse prognoses wel zal stijgen als gevolg van pensioenverbeteringen, maar dat door tal van negatieve effecten deze stijging gerekend per hoofd tendeert gemiddeld (ver) achter te blijven bij de stijging van het besteedbaar inkomen voor de jongere leeftijdsgroepen. Combineren we dit effect met de hiervoor genoemde demografische ontwikkelingen, dan zullen in onze berekening in de standaard lokale eenheid de bestedingen slechts met 60% stijgen, terwijl het inkomen per hoofd voor de totale bevolking met circa 85% omhoog gaat.

Het effect van de verschillen in de bestedingspreferenties voor verschillende leeftijdsgroepen bleek in relatie tot het voorgaande gering. Voegen we echter indicatieve schattingen van de inkomenselasticiteiten toe, dan is een belangrijke conclusie dat met name de food-branche uiteindelijk maar in relatief geringe mate van de inkomensverbeteringen zal kunnen profiteren.

Nog een aantal andere met de vergrijzing samenhangende ontwikkelingen zullen van invloed zijn op het lokale winkeldraagvlak.

De toekomstige oudere zal naar verwachting waarschijnlijk mobieler zijn dan de huidige oudere van dezelfde leeftijd. Echter door de dubbele vergrijzing en het krachtige streven om ouderen zo lang mogelijk zelfstandig te laten wonen, zal voor de hele groep de mobiliteit toch wel wat lager uitvallen. Onze zeer globale schatting leverde een positief koopkrachteffect op voor de standaard lokale eenheid in de orde van grootte van acht procent maximaal.

Mede afhankelijk van de maatschappelijke ontwikkelingen ten aanzien van de mate van integratie van de oudere in onze samenleving, zal enige lokale geografische concentratie van ouderen kunnen optreden. Gegeven de sterke lokale bepaaldheid van de aantrekkende of afstotende krachten ten opzichte van de ouderen, zal de situatie plaatselijk onderzocht dienen te worden.

Anderzijds zal de toenemende maatschappelijke weerbaarheid de ouderen meer de gelegenheid verschaffen, zich te weer te stellen tegen inperkingen van de keuzevrijheid.

Ten aanzien van de ontwikkeling van consumentenvoorkeuren, zagen we dat de hoge eisen die gesteld worden aan het aanbod moeilijk verenigbaar zijn met het beperkte draagvlak van het buurtcentrum. Wel worden diverse suggesties gedaan en initiatieven ontwikkeld om de spiraal te doorbreken.

Al met al zien we aan de vraagzijde de ontwikkeling dat de

vraag naar het specifieke produkt van het buurtcentrum, Food, sterk achterblijft bij de toename van het gemiddeld besteedbaar inkomen. De wat verminderde gemiddelde mobiliteit in de groep ouderen, kan dit effect maar voor een klein deel compenseren. De initiatieven die van de kant van het aanbod worden ontwikkeld om ook in de kleine centra beter te voldoen aan de hoge eisen van de consument kunnen mogelijk ertoe leiden dat de geringe marges in de branche iets verbeterd worden. Niettemin zal dit hand in hand moeten gaan met stringente beheersing van de kosten. Zo zullen mogelijk de buurtcentra de door velen gewenste overlevingskansen krijgen. Lokaal kan hier en daar een geografisch geconcentreerde groep ouderen een impuls zijn voor de winkelvoorzieningen. Macro gezien zal de vergrijzing niet de redding voor de buurtcentra betekenen.

De bevolking van Nederland naar leeftijd, aantallen *1000
Bron: TNO-INRO: Verkenning van de veroudering in Nederland.

BIJLAGE 1

	0-64	65-74	75+	Totaal	0-64	65-74	75+	Totaal
Middenvariant								
1990	12981	1097	814	14892	87%	7%	5%	100%
1995	13268	1176	871	15315	87%	8%	6%	100%
2000	13547	1194	975	15716	86%	8%	6%	100%
2005	13720	1242	1039	16001	86%	8%	6%	100%
2015	13401	1663	1136	16200	83%	10%	7%	100%
2025	12868	1872	1452	16192	79%	12%	9%	100%
2035	12123	2057	1700	15880	76%	13%	11%	100%

t.o.v. 90	*****aantallen***** *1000				*****%%%			
1995	287	79	57	423	2%	7%	7%	3%
2000	566	97	161	824	4%	9%	20%	6%
2005	739	145	225	1109	6%	13%	28%	7%
2015	420	566	322	1308	3%	52%	40%	9%
2025	-113	775	638	1300	-1%	71%	78%	9%
2035	-858	960	886	988	-7%	88%	109%	7%

	0-64	65-74	75+	Totaal				
Hoge variant								
1990	13005	1098	816	14919	87%	7%	5%	100%
1995	13425	1183	891	15499	87%	8%	6%	100%
2000	13859	1208	1017	16084	86%	8%	6%	100%
2005	14189	1261	1101	16551	86%	8%	7%	100%
2015	14160	1697	1226	17083	83%	10%	7%	100%
2025	14003	1920	1569	17492	80%	11%	9%	100%
2035	13712	2128	1859	17699	77%	12%	11%	100%

t.o.v. 90	*****aantallen***** *1000				*****%%%			
1995	444	86	77	607	3%	8%	9%	4%
2000	878	111	203	1192	7%	10%	25%	8%
2005	1208	164	287	1659	9%	15%	35%	11%
2015	1179	600	412	2191	9%	55%	51%	15%
2025	1022	823	755	2600	8%	75%	93%	17%
2035	731	1031	1045	2807	6%	94%	128%	19%

Lage variant								
1990	12958	1096	811	14865	87%	7%	5%	100%
1995	13111	1168	850	15129	87%	8%	6%	100%
2000	13237	1179	933	15349	86%	8%	6%	100%
2005	13256	1221	977	15454	86%	8%	6%	100%
2015	12656	1627	1049	15332	83%	11%	7%	100%
2025	11778	1822	1339	14939	79%	12%	9%	100%
2035	10636	1983	1555	14174	75%	14%	11%	100%

t.o.v. 90	*****aantallen***** *1000				*****%%%			
1995	130	71	36	237	1%	6%	4%	2%
2000	256	82	119	457	2%	7%	15%	3%
2005	275	124	163	562	2%	11%	20%	4%
2015	-325	530	235	440	-3%	48%	29%	3%
2025	-1203	725	525	47	-9%	66%	64%	0%
2035	-2345	886	741	-718	-18%	81%	91%	-5%

Schema van het rekenmodel.

Bijlage 2

Stap 1

a	b	c	d
Berekening van het besteedbaar inkomen per huishouden en per persoon voor 65- en 65+ ; tabel 1	berekening van de relatieve samenstelling in aantal personen 65- en 65+ voor de standaard locale eenheid tabel 2	berekening van de relatieve bestedingen voor de groepen 65- en 65+ ; correctie van de woonlasten; tabel 3 a t/m e	berekening van de inkomenselasticiteiten van Alessie voor de 6 hoofd bestedingscategorien van het CBS tabel 4

Stap 2

Overzicht van de relatieve mutaties besteedbaar inkomen 1985/2035, gegeven 50% groei voor 65+ ers, en 85% voor totaal. Tabel 5

Stap 3

Berekening van best. inkomen in de St. locale eenheid als verhouding 65- en 65+ ; tabel 6

Berekening van best. inkomen voor totale bevolking 65- / 65+ voor '85 en 2035; tabel 7a; verhoudingen tab. 7b

Stap 4

berekening van de relatieve verschuivingen in de bestedingen over de bestedingscategorien 2035 t.o.v. '85 in de st. locale eenheid; tab 8/9

Stap 5

berekening van de relatieve verschuivingen in de bestedingen over de bestedingscategorien in 2035 t.o.v. '85 in de st. locale eenheid, met gebruik van de inkomenselasticiteiten van Alessie et.all.; tabel 10

Enige berekeningen op grond van
"De oudedagsvoorziening tot 2030" CPB.

(Terwille van de interne consistentie zijn deze berekeningen
geheel gebaseerd op de cijfers uit dit rapport)

Uit de cijfers op pagina 9 is het volgende af te leiden:

- 65+ % (op totale bevolking): 1985 11,95%
2030 24,81%

- totale bevolking: 1985 100
2030 95,6

dus als 65+ in '85 100, dan in 2030: 198.
(24,81/11,95*95,6).

N.I. zie pagina 30 als in 1985: 100
dan

Hoge variant: 2030 392

Lage variant: 2030 177

Zie pagina 33:

ouderen 9,5% v/h. N.I. in reële termen in 1985: 100

in 2030:	v/h.N.I.			
Hoge variant:	13,5 %	van 392	=52,92	557
Lage variant:	15,75%	van 177	=27,87	293

Dat is dus per hoofd:

1985=100		1985:	100
2030			
Hoge variant:	52,92:1,98=26,69	2030:	283
Lage variant:	27,87:1,98=14,05	2030:	147

TABEL 2a

BIJLAGE 4

Aantallen huishoudens naar leeftijd en samenstelling; Bron: Gegevens over ouderen.
(FILE:HUIISH.)

jaar	*****65-74*****				*****>75*****				alle Ned huish
	een pers	samenw	eenouder	tot	een pers	samenw	eenouder	tot	
1990	303	363	24	690	330	150	2	482	5955
in %	5,1%	6,1%	0,4%	11,6%	5,5%	2,5%	0,0%	8,1%	100,0%
2035	670	609	70	1349	718	285	4	1007	7304
in %	9,2%	8,3%	1,0%	18,5%	9,8%	3,9%	0,1%	13,8%	100,0%

Tabel 2b	1990		1990		2035		2035	
	in aantal personen	H.H.grootte	in aantal huishoud.	in aantal huishoud.	in aantal personen	in aantal personen	in aantal personen	in aantal personen
Totaal	1000	Totaal	401,6	401,6	Totaal	871,5		
		w.o.						
		65-74	46,5	74,2				
		een pers.:	20,4	36,8				
		overig	26,1	37,3				
		>75	32,5	55,4				
		een pers.:	22,3	39,5				
		overig	10,3	15,9	waarvan			
waarvan totaal 65+	127,3	totaal 65+	79,0	129,5	totaal 65+	206,0		
65-	874,2	65-	322,6	272,1	65-	666,6		
	1001,4					872,5		

File Huish.; print A12..J42

Tabel 1
Berekend uit: Gegevens over ouderen, pag 18, tabel 14

BIJLAGE 5

	allen	huish 65-69	huish 70+	65-	65+	
huish	5366,7	345,3	759,3	4262,10	1104,60	
pers/huish	2,6	1,9	1,6	2,83	1,69	
totaal	13953,42	656,07	1214,88	12082,47	1870,95	maal 1000
%	1			0,87	0,13	
best.ink	35,9	33,1	27,6	37,61	29,32	maal 1000 per huish
totaal	192664,5	11429,43	20956,68	160278,4	32386,11	
best.ink.p.p	f13,81	f17,42	f17,25	f13,27	f17,31	maal 1000 p.p.

Tabel 5
Besteedbare inkomens 1985 overgenomen uit onze tabel 1

Aantallen personen afkomstig uit tabel 2b

besteedbaar inkomen maal 1000 per persoon

*****Inkomenseffecten*****					
*****1985*****			*****2035*****		
	aantal pers.	besteedbr. irfactor	stijgings	aantal pers.	besteedbr. irmutatie %
65+	127	f17,31	1,5	205	f25,96
65- (ber.)	873	f13,27	1,916	666	f25,42
totaal	1000	f13,81	1,85	871	f25,55
					185,0%
					25,54423

Tabel 6

Bestedingen in 1000-den glds. voor de standaard eenheid

65+	f2,20	15,95%	f5,32	242,1%	23,92%
65-	f11,58	84,05%	f16,93	146,2%	76,08%
totaal	f13,78	100,00%	f22,25	161,5%	100,00%

Voor de afwijkende periodes hebben we niet gecorrigeerd aangezien het toch om de trends en de grootte-orde effecten gaat

Het "lage model" uit de CPB studie komt wat betreft reele stijging van de pensioenen vrijwel gelijk uit met de "hoge" prognose van Pommer.

Daarbij hoort dan in het CPB model een stijging van het reele inkomen in de periode met ongeveer 85%.

Hierboven zijn deze indicatieve cijfers gebruikt

(omdat de samenstelling van de CBS populatie wat afwijkt van die van onze standaard eenheid, sluiten de totalen niet geheel op elkaar aan)

Tabel 7a File Huish. M28

Besteedbaar inkomen komt uit tabel 1 en uit tabel 5

Effect van wijziging in relatief aantal ouderen in de totale bevolking

tesamen met wijziging reele inkomens

Bron inkomens 1985: Gegevens over Ouderen berekend in tabel 1 (hierboven)

*****Inkomenseffecten*****						
*****1985*****			*****2035*****			
	aantal	best.ink.	produkt	aantal	best.ink.	produkt
65+	1870,95	f17,31	32386,11	3757	f25,96	97550,4
65- (ber.)	12082,47	f13,27	160278,4	12123	f25,42	308123,6
totaal	13953,42	f13,81	192664,5	15880	f25,55	405674

Tabel 7b		%	%	mutatie	bevolking	%	mutatie
		in '85	in 2035	%	in '85	in 2035	%
65+		16,81%	24,05%	43,05%	13,41%	23,66%	76,44%
65- (ber.)		83,19%	75,95%	-8,70%	86,59%	76,34%	-11,84%
totaal		100,00%	100,00%		100,00%	100,00%	

Aantal 65+ 1985: eveneens :Gegevens over ouderen, pag. 18

Idem voor 2035: Verkenning v.d. veroudering in Ned

Besteedbaar inkomen in 2035 berekend (A30)

Bestedingen van Huishoudens naar leeftijd hoofd;
Bron: CBS, Budget onderzoek 1987

BIJLAGE 6

Tabel 3a

	tot 30	30-39	40-49	50-64	65+
in promilles					
voeding	174	190	191	182	181
Woning	315	317	303	328	368
Kleding	68	77	82	70	61
geneesk	143	145	139	146	160
ontw/ontsp	289	257	268	260	213
overig	11	14	18	14	17
Totaal	1000	1000	1001	1000	1000

Verbruik per Huishouden; CBS Budget onderzoek 1987

verbruik *1000	31,251	39,518	43,329	38,486	28,622
----------------	--------	--------	--------	--------	--------

Tabel 3b: Verbruik per Huish. berekend uit bovenstaande gegevens.

In guldens	tot 30	30-39	40-49	50-64	65+
voeding	f5.438	f7.508	f8.276	f7.004	f5.181
Woning	f9.844	f12.527	f13.129	f12.623	f10.533
Kleding	f2.125	f3.043	f3.553	f2.694	f1.746
geneesk	f4.469	f5.730	f6.023	f5.619	f4.580
ontw/ontsp	f9.032	f10.156	f11.612	f10.006	f6.096
overig	f344	f553	f780	f539	f487
Totaal	f31.251	f39.518	f43.372	f38.486	f28.622

aantal huish.	294	773	532	573	398
---------------	-----	-----	-----	-----	-----

Bron: CBS, Budget onderzoek 1987

totaal verbruik voor de hele onderzochte groep
(Aantal huish. maal totaal verbruik per huish.)

maal 1000 gld	9187,794	30547,41	23051,03	22052,48	11391,56
---------------	----------	----------	----------	----------	----------

Tabel 3c: Totaal verbruik gesplitst naar samenstelling, berekend.

	tot 30	30-39	40-49	50-64	65+
voeding	1598676	5804009	4402746	4013551	2061872
Woning	2894155	9683530	6984461	7233213	4192093
Kleding	624770	2352151	1890184	1543673	694884,9
geneesk	1313855	4429375	3204093	3219662	1822649
ontw/ontsp	2655272	7850685	6177676	5733644	2426401
overig	101065,7	427663,8	414918,5	308734,7	193656,5
Totaal	9187794	30547414	23074079	22052478	11391556

Berekend verbruik voor 65-ers en 65+ers (huishoudens)

Tabel 3d	65+minder			In procenten		
	65-	65+	dan 65-	65-	65+ verschil	
voeding	f7.283	f5.181	28,87%	18,64%	18,10%	0,54%
Woning	f12.337	f10.533	14,62%	31,58%	36,80%	-5,22%
Kleding	f2.952	f1.746	40,85%	7,55%	6,10%	1,45%
geneesk	f5.602	f4.580	18,25%	14,34%	16,00%	-1,66%
ontw/ontsp	f10.321	f6.096	40,93%	26,42%	21,30%	5,12%
overig	f577	f487	15,61%	1,48%	1,70%	-0,22%
Totaal	f39.071	f28.622	26,74%	100,00%	100,00%	

Hypotheeklasten

Bron: CBS, Budget onderzoek 1987

Hypoth	2651	4797	4708	1815	500
Voor de hele groep:	779394	3708081	2504656	1039995	199000
Voor 65- resp. 65+:				3698	500

Herberekening i.v.m. hypotheek

ongecorrigeerd
(Ter vergelijking)

Tabel 3e	65-	65+			
voeding	f7.283	f5.181	18,64%	19,61%	18,10%
Woning	f12.337	f8.333	31,58%	31,54%	36,80%
Kleding	f2.952	f1.746	7,55%	6,61%	6,10%
geneesk	f5.602	f4.580	14,34%	17,33%	16,00%
ontw/ontsp	f10.321	f6.096	26,42%	23,07%	21,30%
overig	f577	f487	1,48%	1,84%	1,70%
Totaal	f39.071	f26.422	100,00%	100,00%	100,00%

TABEL 4 Mutaties in bestedingen bij 23% inkomensmutatie

Alessie et.al. pag. 166	mutatie	wegings factor	(produkt) weging	Samenvoeging door weging		E
voeding	11%	34,13	3,7543	3,7543	11,00%	0,48
huurwaarde	12%	22,79	2,7348	5,4792	11,33%	0,49
energie	-5%	8,8	-0,44			
meubilair	19%	16,76	3,1844			
kleding	33%	13,54	4,4682	4,4682	33,00%	1,43
geneesk.struct	5%	12,96	0,648	3,3105	16,32%	0,71
geneesk.var.	61%	2,01	1,2261			
pers.verzorging	27%	5,32	1,4364			
ontwikk/ontsp	45%	22,64	10,188	10,188	45,00%	1,96
O.V.	89%	0,94	0,8366	9,0926	50,12%	2,18
ov.verkeer	48%	17,2	8,256			
overig	-6%	2,2	-0,132	-0,132	-6,00%	-0,26
besteding	23%	159,28	36,6344	36,6344	23,00%	1,00
besparingen	23%	15,03	3,4569	3,4569	23,00%	1,00
inkomen.	23%	174,31	40,0913	40,0913	23,00%	

E = mutatiepercentage gedeeld door mutatie inkomen

tabel 8: mutatie in de bestedingen naar categorie als gevolg van de berekende wijziging in de samenstelling van de bestedingen (65 +/-) v/d standaardlocatie
Ongecorrigeerde bestedingen in 1000 - den gulden

Totale bestedingen overgenomen uit tabel 6, en verdeeld a.d.h.v.

de procentuele verdeling uit tabel 3d

	*****1985*****			*****2035*****			mutatie
	65 -	65+ totaal		65 -	65+ totaal		
Totaal	f11,58	f2,20	f13,78	f16,93	f5,32	f22,25	1,61
voeding	f2,16	f0,40	f2,56	f3,16	f0,96	f4,12	1,61
Woning	f3,66	f0,81	f4,47	f5,34	f1,96	f7,30	1,64
Kleding	f0,87	f0,13	f1,01	f1,28	f0,32	f1,60	1,59
geneesk	f1,66	f0,35	f2,01	f2,43	f0,85	f3,28	1,63
ontw/ontspa	f3,06	f0,47	f3,53	f4,47	f1,13	f5,61	1,59
overig	f0,17	f0,04	f0,21	f0,25	f0,09	f0,34	1,63
Totaal	f11,58	f2,20	f13,78	f16,93	f5,32	f22,25	1,61

Tabel 9

Als boven maar met voor hypoth. uitgaven gecorr. bestedingen in 1000 - den gulden

	*****1985*****			*****2035*****			mutatie
	65 -	65+ totaal		65 -	65+ totaal		
Totaal	f11,58	f2,20	f13,78	f16,93	f5,32	f22,25	1,61
voeding	f2,16	f0,43	f2,59	f3,16	f1,04	f4,20	1,62
Woning	f3,66	f0,69	f4,35	f5,34	f1,68	f7,02	1,61
Kleding	f0,87	f0,15	f1,02	f1,28	f0,35	f1,63	1,60
geneesk	f1,66	f0,38	f2,04	f2,43	f0,92	f3,35	1,64
ontw/ontsp	f3,06	f0,51	f3,57	f4,47	f1,23	f5,70	1,60
overig	f0,17	f0,04	f0,21	f0,25	f0,10	f0,35	1,65
Totaal	f11,58	f2,20	f13,78	f16,93	f5,32	f22,25	1,61

TABEL 10.

Als boven met de elasticiteiten van Alessie et.al

	Stijgings		
	%	ink.elast.	in %
voeding	0,621399	0,478261	29,719%
Woning	0,614631	0,492712	30,284%
Kleding	0,598335	1,434783	85,848%
geneesk	0,640794	0,709388	45,457%
ontw/ontsp	0,598167	1,956522	117,033%
overig	0,645461	-0,26087	-16,838%
Totaal	0,614785	1	61,478%

(Totaal wijkt wat af a.g.v. de wat andere wegingen bij Alessie et.al)

BIJLAGE 8

Relou, TNO-INRO; pag.: 101. Verplaatsingen met motief winkelen.
 gemiddeld aantal verplaatsingen per dag per persoon.

Verplaatsingen 1985 (De gemiddelden zijn ongewogen.)

mn	mn gemiddeld		vr		mn&vr.	
12-15	0,55		0,73		0,64	
15-18	0,51		0,83		0,67	
18-20	0,43		0,74		0,585	
20-25	0,63		1		0,815	
25-30	0,8		1,21		1,005	
30-40	0,69		1,39		1,04	
40-50	0,58		1,24		0,91	
50-60	0,59	0,5975	1,18	1,04	0,885	0,81875
60-65	0,88	0,88	1,06	1,06	0,97	0,97
>65	0,86	0,86	0,89	0,89	0,875	0,875
mn&vr.:	0,89					

Relou, TNO-INRO; pag.: 102. Verplaatsingen met motief winkelen.

Afstand per dag p.p.

in km 1984 (De gemiddelden zijn ongewogen.)

mn	mn gemiddeld		vr		mn&vr.	
12-15	1,79		2,39		2,09	
15-18	2,18		3,33		2,755	
18-20	2,58		2,77		2,675	
20-25	3,04		4,39		3,715	
25-30	4,56		4,35		4,455	
30-40	3,38		4,99		4,185	
40-50	3,39		5,09		4,24	
50-60	3,58	3,0625	5,05	4,045	4,315	3,55375
60-65	4,06	4,06	4,73	4,73	4,395	4,395
>65	4,49	4,49	4,96	4,96	4,725	4,725
mn&vr	4,01					

File TNO; print A61..G97

BIJLAGE 9

Bron: Mobiliteit van de Ned. bevolking tabel 7.13

leeftijd	Afgelegde afstand naar geslacht en leeftijd, motief winkelen gemiddeld aantal afgelegde kilometers per persoon per dag 1989		Verplaatsingen naar geslacht en leeftijd motief winkelen gemm. aantal verplaatsingen per pers. per dag 1989		Afstand p.p.p.d gedeeld door frequentie p.p.p.d afstand per reis in KM		% t.o.v. het gemiddelde		absolute afwijking	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	gemiddeld	gemiddeld
12 - 15	2,09	1,98	0,5	0,67	4,18	2,96	-18,50%	-28,94%	0,185	0,289
15 - 18	2,51	3,23	0,53	0,77	4,74	4,19	-7,66%	0,86%	0,077	0,009
18 - 20	2,48	3,55	0,53	0,73	4,68	4,86	-8,76%	16,93%	0,088	0,169
20 - 25	4,26	3,52	0,75	0,97	5,68	3,63	10,75%	-12,75%	0,108	0,127
25 - 30	3,43	4,59	0,72	1,18	4,76	3,89	-7,11%	-6,47%	0,071	0,065
30 - 40	3,43	5,03	0,7	1,28	4,90	3,93	-4,46%	-5,51%	0,045	0,055
40 - 50	3,36	5,5	0,58	1,29	5,79	4,26	12,96%	2,52%	0,130	0,025
50 - 60	3,82	5,51	0,57	1,19	6,70	4,63	30,68%	11,33%	0,307	0,113
60 - 65	5,56	5,24	1,04	1,02	5,35	5,14	4,24%	23,52%	0,042	0,235
65 +	4,28	3,81	0,95	0,93	4,51	4,10	-12,15%	-1,49%	0,122	0,015
Totaal man.en vr.:		4,07		0,9		4,52			0,117	0,110
gemiddeld:	3,52	4,20	0,69	1,00	5,13	4,16	0,00%	0,00%		
				gemiddelde % afwijking			11,73%	11,03%		

Tabel:

Afgelegde afstand naar
geslacht en leeftijd,
motief winkelen
gemiddeld aantal
afgelegde kilometers per
persoon per dag 1989

leeftijd	mannen	vrouwen	ongewogen gemiddeld
12 - 15	2,09	1,98	2,035
15 - 18	2,51	3,23	2,87
18 - 20	2,48	3,55	3,015
20 - 25	4,26	3,52	3,89
25 - 30	3,43	4,59	4,01
30 - 40	3,43	5,03	4,23
40 - 50	3,36	5,5	4,43
50 - 60	3,82	5,51	4,665
60 - 65	5,56	5,24	5,4
65 +	4,28	3,81	4,045
Totaal man.en vr.:		4,07	

ADL, Stat Vad Oud, pag 103

Met "valide" wordt hieronder bedoeld: verricht alle ADL-handelingen zonder moeite

	%	totaal aantal	waarvan valide		totaal aantal	waarvan valide		totaal aantal	waarvan valide
55-59	78%	846	659,88						
60-64	78%	824	642,72	55-64:	1670	1302,6	55-64:	1670	1302,6
65-69	78%	693	540,54	65+:	2171	1415,96	65-75	1260	931,77
70-74	69%	567	391,23	tot.:	3841	2718,56	>75	911	484,19
74-79	61%	431	262,91				tot.	3841	2718,56
80-84	51%	312	159,12						
>85	37%	168	62,16						
Gemidd	71%	3841	2718,56						
					in procenten			in procenten	
				55-64:		78%	55-64:		78,00%
				65+:		65%	65-75		73,95%
				Afname:		16%	>75		53,15%
							tot.		70,78%

In 2035 zijn is er per 65-75 jarige 0,8264 75+ er, nu is dat 0,742 (CBS)
om hiervoor te corrigeren verhogen we het aantal 75+ers met 11,3%

	aantal	valide	correctie	aantal	valide		
55-64:	1670	1302,6	1	1670	1302,6	55-64:	1302,6
65-75	1260	931,77	1	1260	931,77	65 e.o.:	1470,673
>75	911	484,19	1,113	1013,943	538,9035		
	3841	2718,56					
				In procenten			
						55-64:	0,78
						65 e.o.:	0,64675
				Afname:			17%

Basis TNO–INRO 1990 bevolkingcijfers (pag.25/26)/ zelfst.wonenden Stat.Vad.Ouderen tab.5.1									
Huishoudens	>65jr	pers/hsh	index	< 65jr	pers/hsh	index	id tot	pers/hsh	index
jaar	1000tallen			aantal	1000tallen		1000tallen		
1990	1186	1,61	100	4784	2,71	100	5970	2,49	100
1995	1258	1,63	100,99%	5090	2,61	96,07%	6348	2,41	96,72%
2000	1330	1,63	101,21%	5279	2,57	94,57%	6609	2,38	95,33%
2005	1389	1,64	101,92%	5426	2,53	93,19%	6815	2,35	94,12%
2015	1692	1,65	102,67%	5488	2,44	89,99%	7180	2,26	90,45%
2025	2064	1,61	99,95%	5367	2,40	88,36%	7431	2,18	87,35%
2035	2356	1,59	98,97%	4947	2,45	90,31%	7303	2,17	87,17%

Benadering van het aantal zelfstandig wonenden Huishoudens in 2035

65+ers in 1990:	1968000							
waarvan zelfstand.	1771200	90,00%						
en onzelfst.wonend	196800	10,00%						
							Indien in 2035 zelfde	
							verhoudingen zouden gelden	
65+ERS IN 2035:	3757000						3757000	
min intramuraal als in '90:	196800		5,24%			10,00%	375700	verschil
Rest:zelfst.wonend:	3560200		94,76%			90,00%	3381300	-178900

Gemiddelde ADL – score in 2035, schatting

A.Zelfstandig wonend:	3560200	100%
B. Waarvan zonder de beperking		
intramuraal	178900	5%
A minus B is	3381300	95%
ADL huidige extramurale groep		65
ADL huidige intramurale groep		23
ADL extramurale groep in 2035		63 (0,05*23+ ,095*65)

Vershil in procenten: 3%

BIJLAGE 12

Bron: Gegevens over Ouderen; tab.: 67; bewerkt
1985

1985			2010			
mannen			verhouding v/d %%			verhouding v/d %%
opl.nivo	55+	55-	55+/55-	55+	55-	55+/55-
laag	40,9	17,7	2,31	20,2	11,1	1,82
	21,4	28,4	0,75	22,6	22,3	1,01
middelbaar	27,7	38,1	0,73	36,9	41,9	0,88
	6,9	10,6	0,65	12,6	13,8	0,91
hoogst	3	5,2	0,58	7,8	10,8	0,72
	99,9	100		100,1	99,9	
vrouwen						
opl.nivo						
laag	61,6	21,9	2,81	31	11,5	2,70
	20,2	35,4	0,57	32,9	23,4	1,41
middelbaar	13,7	31,4	0,44	23,6	41,8	0,56
	3,9	9,8	0,40	10,3	15,4	0,67
hoogst	0,7	1,5	0,47	2,3	7,8	0,29
	100,1	100		100,1	99,9	
Ongewogen samengevoegd Mn&Vr.			verhouding v/d %%	2010		verhouding v/d %%
opl.nivo	55+	55-	55+/55-	55+	55-	55+/55-
laag	51,25	19,8	2,59	25,6	11,3	2,27
	20,8	31,9	0,65	27,75	22,85	1,21
middelbaar	20,7	34,75	0,60	30,25	41,85	0,72
	5,4	10,2	0,53	11,45	14,6	0,78
hoogst	1,85	3,35	0,55	5,05	9,3	0,54
	100	100		100,1	99,9	

Indicatieve berekening m.b.t. de gevolgen voor de supermarkt van de loonkostenstijging parallel aan de stijging van het besteedbaarinkomen (90%), en een omzetstijging van zo'n 30% (Tussen haakjes de cijfers als de omzet 40% stijgt. D.i. 30% bestedingsstijging en 8% toename koopkrachtbinding.)

per heden:

omzet: 100
 inkoop 80
 bruto winst: 20

Verdeling bruto winst:
 loon 10 50%
 kosten 7,5 37,5%
 resultaat 2,5 12,5%

In 2035:

Omzet: 130 (140)
 inkoop 80%: 104 (112)
 br.winst: 26 (28)

Stel: resultaat zelfde percentage
 kosten blijven reeel gelijk

dan: resultaat: 3,25 (3,5)
 kosten: 7,5 (7,5)
 resteert voor loon: 15,25 (17)

loon moest zijn $10 \cdot 1,9 = 19$. Dit is te bereiken door
 arbeidsproduktiviteit stijging van 25%: (10%)
 $19 \cdot (100/125) = 15,2$. ($19 \cdot (100/110,5) = 17$)

OF:

Loonkosten stijgen naar 19.
 Loon + resultaat (3,25) + kosten (7,5) = 29,75
 Dat is 23 % van 130. De bruto marge zou dus naar 23% moeten
 stijgen.

(Bij 40% omzetstijging:
 Loon+resultaat+kosten= 30, dat is 21,5% van 140; in dit geval
 zou de bruto marge dus tot 21,5% moet stijgen.)

Bijlage 14

Tabel 7.10 Afgelegde afstand naar geslacht, leeftijdsklasse en vervoerwijze, 1989

	Auto (bestuurder)	Auto (passagier)	Openbaar vervoer	Bromfiets	Fiets	Lopen	Overig	Totaal
gemiddeld aantal afgelegde km per persoon per dag								
MANNEN								
12 tot 15 jaar	-	9,50	2,16	0,05	7,96	0,73	0,11	20,52
15 tot 18 jaar	-	6,73	5,63	2,84	7,45	0,60	0,80	24,06
18 tot 20 jaar	8,64	9,61	8,74	3,19	6,25	0,64	0,89	37,96
20 tot 25 jaar	26,72	9,10	7,15	0,45	3,93	0,78	1,91	50,03
25 tot 30 jaar	32,10	8,17	4,23	0,16	2,99	1,01	1,42	50,07
30 tot 40 jaar	35,75	5,63	3,62	0,17	3,06	0,85	0,93	50,02
40 tot 50 jaar	38,98	4,93	2,19	0,18	2,59	0,72	0,54	50,13
50 tot 60 jaar	34,92	5,86	2,18	0,07	2,60	0,79	1,56	47,97
60 tot 65 jaar	23,04	3,14	2,20	0,07	3,08	1,20	2,60	35,33
65 jaar en ouder	12,41	3,21	3,26	0,23	2,80	1,02	0,73	23,66
Totaal	26,50	6,05	3,72	0,45	3,55	0,85	1,11	42,23
VROUWEN								
12 tot 15 jaar	-	8,01	2,14	0,00	6,86	0,77	0,15	17,93
15 tot 18 jaar	-	8,85	5,65	1,11	6,90	0,81	0,30	23,62
18 tot 20 jaar	3,12	12,00	10,33	1,12	5,07	0,83	0,86	33,33
20 tot 25 jaar	10,91	10,87	7,01	0,43	3,33	0,94	0,63	34,13
25 tot 30 jaar	13,63	14,14	4,00	0,08	2,55	1,13	0,18	35,71
30 tot 40 jaar	12,44	9,31	2,30	0,11	2,71	0,96	0,72	28,54
40 tot 50 jaar	11,22	11,33	2,59	0,11	2,64	0,80	0,44	29,13
50 tot 60 jaar	7,88	12,59	2,16	0,03	2,49	0,85	0,15	26,14
60 tot 65 jaar	6,57	14,72	5,26	0,04	2,12	0,82	0,48	30,03
65 jaar en ouder	2,28	8,96	4,08	0,01	1,65	0,86	1,07	18,92
Totaal	8,18	10,89	3,92	0,19	2,97	0,90	0,55	27,61
MANNEN en VROUWEN	17,04	8,55	3,82	0,32	3,25	0,87	0,82	34,68

BIJLAGE 15

Berekening toename koopkrachtbinding a.g.v.

A: Dubbele vergrijzing en

B: Toename van het zelfstandig wonen.

Cijfers o.m. overgenomen uit bijlage 4, tabel 2a

In de standaard locale eenheid wonen in

1990:	401,6 huish.		2035:	401,6 huish.	
waarvan 75+	32,5			55,4	
Dus:			Dus:		
75-	369,1	91,9%	75-	346,2	86,2%
75+	32,5	8,1%	75+	55,4	13,8%
Totaal	401,6	100,0%	Totaal	401,6	100,0%

A: dubbele vergrijzing

Gevolgen voor een koopkracht bindingscijfer van:

1990			Herwogen voor	Toename
Totaal:	75+	75-	2035 totaal	percentage
10%	80%	3,8%	14,3%	43,4%
20%	80%	14,7%	23,7%	18,6%
30%	80%	25,6%	33,1%	10,3%
40%	80%	36,5%	42,5%	6,2%
50%	80%	47,4%	51,9%	3,7%
60%	80%	58,2%	61,2%	2,1%
70%	80%	69,1%	70,6%	0,9%
80%	80%	80,0%	80,0%	0,0%
90%	80%	90,9%	89,4%	-0,7%
37,5%	80%	33,8%	40,1%	7,0%

B: Langer zelfstandig wonen.

In verband met het daardoor afnemen van de mobiliteit met 3%

(zie bijlage 11), zullen we nu vervolgens in 2035 het bindingspercentage voor 2035 met ditzelfde percentage verhogen van 80 naar: 82,6%

De nieuwe berekening wordt dan als volgt:

37,5%	80%	33,8%	40,5%	8,0%
-------	-----	-------	-------	------

7. MOBILITEIT NAAR PERSOONSKENMERKEN

Tabel 7.1 Verplaatsingen naar inkomensklasse en hoofdvervoerwijze, 1989

	Auto (bestuurder)	Auto (passagier)	Openbaar vervoer	Bromfiets	Fiets	Lopen	Overig	Totaal
gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag								
Geen eigen inkomen	0,52	0,66	0,17	0,08	1,55	0,71	0,02	3,70
Minder dan 8 000 gld	0,82	0,54	0,26	0,11	1,43	0,65	0,03	3,84
8 000 tot 17 000 gld	0,78	0,54	0,22	0,05	0,93	0,65	0,04	3,21
17 000 tot 24 000 gld	1,45	0,45	0,17	0,03	0,76	0,55	0,05	3,46
24 000 tot 38 000 gld	1,96	0,39	0,15	0,02	0,75	0,56	0,04	3,86
38 000 gld of meer	2,36	0,27	0,13	0,01	0,59	0,52	0,04	3,91
Totaal	1,21	0,49	0,17	0,05	1,01	0,60	0,04	3,56

Tabel 7.2 Verplaatsingen naar inkomensklasse en motief, 1989

	Van en naar het werk	Zakelijk bezoek in werksfeer	Visite/ logeren	Winkelen	Onderwijs	Ontspan- ning/sport	Toeren/ wandelen	Overig	Totaal
gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag									
Geen eigen inkomen	0,08	0,02	0,67	1,05	0,52	0,47	0,23	0,67	3,70
Minder dan 8 000 gld	0,56	0,06	0,73	0,98	0,36	0,39	0,17	0,58	3,84
8 000 tot 17 000 gld	0,56	0,08	0,64	0,96	0,07	0,30	0,18	0,42	3,21
17 000 tot 24 000 gld	0,83	0,15	0,64	0,84	0,04	0,32	0,20	0,44	3,46
24 000 tot 38 000 gld	1,09	0,26	0,58	0,81	0,04	0,35	0,22	0,51	3,86
38 000 gld of meer	1,03	0,44	0,49	0,80	0,02	0,39	0,24	0,50	3,91
Totaal	0,62	0,15	0,61	0,90	0,19	0,37	0,21	0,51	3,56

Tabel 7.3 Verplaatsingen naar opleidingsniveau en hoofdvervoerwijze, 1989

	Auto (bestuurder)	Auto (passagier)	Openbaar vervoer	Bromfiets	Fiets	Lopen	Overig	Totaal
gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag								
Basisonderwijs	0,46	0,46	0,16	0,04	1,18	0,59	0,03	2,93
Lbo/lavo/mavo	1,20	0,53	0,15	0,07	0,95	0,54	0,03	3,47
Mbo/havo/vwo	1,57	0,49	0,21	0,04	1,00	0,65	0,05	4,01
Hbo/Univ. kandidaats	1,89	0,43	0,18	0,02	1,00	0,73	0,03	4,28
Universitair doktoraal	1,73	0,31	0,25	0,00	0,98	0,73	0,02	4,02
Totaal	1,21	0,49	0,17	0,05	1,01	0,60	0,04	3,56

Tabel 7.4 Afgelegde afstand naar inkomensklasse en vervoerwijze, 1989

	Auto (bestuurder)	Auto (passagier)	Openbaar vervoer	Bromfiets	Fiets	Lopen	Overig	Totaal
gemiddeld aantal afgelegde km per persoon per dag								
Geen eigen inkomen	4,17	10,86	3,54	0,55	4,50	0,86	0,40	24,89
Minder dan 8 000 gld	8,05	9,35	4,99	0,78	4,02	0,94	0,92	29,04
8 000 tot 17 000 gld	10,02	8,84	4,13	0,28	2,85	0,89	0,84	27,85
17 000 tot 24 000 gld	18,57	8,19	3,82	0,18	2,75	0,82	1,26	35,59
24 000 tot 38 000 gld	28,92	7,58	3,80	0,14	2,80	0,95	0,83	45,03
38 000 gld of meer	42,13	6,01	4,10	0,07	2,44	0,95	1,10	56,81
Totaal	17,04	8,55	3,82	0,32	3,25	0,87	0,82	34,68

Tabel 7.5 Afgelegde afstand naar inkomensklasse en motief, 1989

	Van en naar het werk	Zakelijk bezoek in werksfeer	Visite/ logeren	Winkelen	Onderwijs	Ontspan- ning/sport	Toeren/ wandelen	Overig	Totaal
gemiddeld aantal afgelegde km per persoon per dag									
Geen eigen inkomen	0,55	0,28	6,78	4,20	4,10	3,72	1,90	3,36	24,89
Minder dan 8 000 gld	4,39	0,60	6,08	3,54	4,99	4,16	1,58	3,70	29,04
8 000 tot 17 000 gld	5,53	0,58	8,22	3,68	0,98	2,80	2,31	3,76	27,85
17 000 tot 24 000 gld	9,65	2,28	8,52	3,82	0,52	3,94	3,24	3,62	35,59
24 000 tot 38 000 gld	16,88	4,45	7,71	4,37	0,77	4,38	2,45	4,02	45,03
38 000 gld of meer	17,43	11,07	9,10	4,77	0,61	5,39	2,80	5,64	56,81
Totaal	8,30	2,81	7,63	4,07	1,90	3,83	2,31	3,84	34,68

Tabel 7.6 Afgelegde afstand naar opleidingsniveau en vervoerwijze, 1989

	Auto (bestuurder)	Auto (passagier)	Openbaar vervoer	Bromfiets	Fiets	Lopen	Overig	Totaal
gemiddeld aantal afgelegde km per persoon per dag								
Basisonderwijs	6,37	7,71	2,23	0,26	3,99	0,77	0,47	21,79
Lbo/lavo/mavo	15,63	9,07	2,68	0,48	2,86	0,79	0,83	32,36
Mbo/havo/vwo	22,13	8,75	5,17	0,26	3,36	0,98	1,22	41,86
Hbo/Univ. kandidaats	28,79	8,06	6,18	0,10	3,24	1,03	0,80	48,19
Universitair doktoraal	32,91	9,55	9,09	0,00	3,27	1,26	0,37	56,46
Totaal	17,04	8,55	3,82	0,32	3,25	0,87	0,82	34,68

Tabel 7.7 Verplaatsingen naar opleidingsniveau en motief, 1989

	Van en naar het werk	Zakelijk bezoek in werksfeer	Visite/ logeren	Winkelen	Onderwijs	Ontspan- ning/sport	Toeren/ wandelen	Overig	Totaal
gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag									
Basisonderwijs	0,27	0,05	0,57	0,75	0,38	0,37	0,21	0,33	2,93
Lbo/lavo/mavo	0,65	0,11	0,65	0,90	0,13	0,32	0,19	0,53	3,47
Mbo/havo/vwo	0,77	0,21	0,65	0,96	0,20	0,42	0,22	0,58	4,01
Hbo/Univ. kandidaats	0,89	0,30	0,57	1,12	0,07	0,43	0,23	0,67	4,28
Universitair doktoraal	0,93	0,35	0,49	0,96	0,07	0,40	0,26	0,56	4,02
Totaal	0,62	0,15	0,61	0,90	0,19	0,37	0,21	0,51	3,56

Tabel 7.8 Verplaatsingen naar geslacht, leeftijdsklasse en hoofdvervoermiddel, 1989

	Auto (bestuurder)	Auto (passagier)	Openbaar vervoer	Bromfiets	Fiets	Lopen	Overig	Totaal
gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag								
MANNEN								
12 tot 15 jaar	-	0,60	0,17	0,01	2,28	0,70	0,01	3,76
15 tot 18 jaar	-	0,48	0,24	0,40	1,98	0,51	0,05	3,66
18 tot 20 jaar	0,52	0,43	0,34	0,42	1,54	0,43	0,04	3,72
20 tot 25 jaar	1,59	0,46	0,25	0,06	1,01	0,44	0,07	3,87
25 tot 30 jaar	2,05	0,41	0,16	0,03	0,77	0,64	0,09	4,14
30 tot 40 jaar	2,34	0,28	0,11	0,02	0,74	0,51	0,06	4,05
40 tot 50 jaar	2,31	0,24	0,09	0,03	0,67	0,39	0,03	3,75
50 tot 60 jaar	2,04	0,20	0,10	0,02	0,62	0,37	0,05	3,37
60 tot 65 jaar	1,76	0,19	0,07	0,01	0,74	0,62	0,05	3,45
65 jaar en ouder	0,87	0,20	0,16	0,04	0,69	0,61	0,05	2,61
Totaal	1,66	0,31	0,15	0,06	0,90	0,50	0,05	3,63
VROUWEN								
12 tot 15 jaar	-	0,56	0,17	0,00	2,31	0,76	0,01	3,83
15 tot 18 jaar	-	0,64	0,31	0,17	2,09	0,59	0,01	3,82
18 tot 20 jaar	0,24	0,77	0,43	0,18	1,45	0,54	0,02	3,73
20 tot 25 jaar	0,95	0,80	0,30	0,06	1,12	0,69	0,03	3,95
25 tot 30 jaar	1,25	0,82	0,17	0,01	1,04	0,86	0,01	4,16
30 tot 40 jaar	1,33	0,61	0,11	0,02	1,34	0,84	0,02	4,26
40 tot 50 jaar	1,12	0,64	0,13	0,02	1,11	0,59	0,01	3,63
50 tot 60 jaar	0,80	0,65	0,11	0,01	0,89	0,56	0,01	3,02
60 tot 65 jaar	0,47	0,79	0,15	0,00	0,67	0,56	0,02	2,67
65 jaar en ouder	0,18	0,48	0,25	0,00	0,50	0,69	0,05	2,16
Totaal	0,79	0,65	0,20	0,03	1,10	0,69	0,02	3,48
MANNEN en VROUWEN	1,21	0,49	0,17	0,05	1,01	0,60	0,04	3,56

Tabel 7.9 Afgelegde afstand naar opleidingsniveau en motief, 1989

	Van en naar het werk	Zakelijk bezoek in werksfeer	Visite/ logeren	Winkelen	Onderwijs	Ontspanning/sport	Toeren/ wandelen	Overig	Totaal
gemiddeld aantal afgelegde km per persoon per dag									
Basisonderwijs	3,20	0,73	5,61	3,30	1,95	2,95	1,84	2,21	21,79
Lbo/lavo/mavo	7,87	2,00	7,85	4,08	1,41	3,36	2,18	3,60	32,36
Mbo/havo/vwo	10,37	4,07	8,24	4,37	2,95	4,56	2,78	4,53	41,86
Hbo/Univ. kandidaats	13,09	6,10	9,57	5,28	1,36	4,69	2,68	5,42	48,19
Universitair doktoraal	17,62	6,35	9,18	4,19	1,08	7,93	2,87	7,24	56,46
Totaal	8,30	2,81	7,63	4,07	1,90	3,83	2,31	3,84	34,68

Tabel 7.10 Afgelegde afstand naar geslacht, leeftijdsklasse en vervoerwijze, 1989

	Auto (bestuurder)	Auto (passagier)	Openbaar vervoer	Bromfiets	Fiets	Lopen	Overig	Totaal
gemiddeld aantal afgelegde km per persoon per dag								
MANNEN								
12 tot 15 jaar	-	9,50	2,16	0,05	7,96	0,73	0,11	20,52
15 tot 18 jaar	-	6,73	5,63	2,84	7,45	0,60	0,80	24,06
18 tot 20 jaar	8,64	9,61	8,74	3,19	6,25	0,64	0,89	37,96
20 tot 25 jaar	26,72	9,10	7,15	0,45	3,93	0,78	1,91	50,03
25 tot 30 jaar	32,10	8,17	4,23	0,16	2,99	1,01	1,42	50,07
30 tot 40 jaar	35,75	5,63	3,62	0,17	3,06	0,85	0,93	50,02
40 tot 50 jaar	38,98	4,93	2,19	0,18	2,59	0,72	0,54	50,13
50 tot 60 jaar	34,92	5,86	2,18	0,07	2,60	0,79	1,56	47,97
60 tot 65 jaar	23,04	3,14	2,20	0,07	3,08	1,20	2,60	35,33
65 jaar en ouder	12,41	3,21	3,26	0,23	2,80	1,02	0,73	23,66
Totaal	26,50	6,05	3,72	0,45	3,55	0,85	1,11	42,23
VROUWEN								
12 tot 15 jaar	-	8,01	2,14	0,00	6,86	0,77	0,15	17,93
15 tot 18 jaar	-	8,85	5,65	1,11	6,90	0,81	0,30	23,62
18 tot 20 jaar	3,12	12,00	10,33	1,12	5,07	0,83	0,86	33,33
20 tot 25 jaar	10,91	10,87	7,01	0,43	3,33	0,94	0,63	34,13
25 tot 30 jaar	13,63	14,14	4,00	0,08	2,55	1,13	0,18	35,71
30 tot 40 jaar	12,44	9,31	2,30	0,11	2,71	0,96	0,72	28,54
40 tot 50 jaar	11,22	11,33	2,59	0,11	2,64	0,80	0,44	29,13
50 tot 60 jaar	7,88	12,59	2,16	0,03	2,49	0,85	0,15	26,14
60 tot 65 jaar	6,57	14,72	5,26	0,04	2,12	0,82	0,48	30,03
65 jaar en ouder	2,28	8,96	4,08	0,01	1,65	0,86	1,07	18,92
Totaal	8,18	10,89	3,92	0,19	2,97	0,90	0,55	27,61
MANNEN en VROUWEN	17,04	8,55	3,82	0,32	3,25	0,87	0,82	34,68

Tabel 7.11 Verplaatsingen naar geslacht, leeftijdsklasse en motief, 1989

	Van en naar het werk	Zakelijk bezoek in werksfeer	Visite/ logeren	Winkelen	Onderwijs	Ontspanning/sport	Toeren/ wandelen	Overig	Totaal
gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag									
MANNEN									
12 tot 15 jaar	0,04	0,02	0,49	0,50	1,30	0,79	0,29	0,32	3,76
15 tot 18 jaar	0,30	0,01	0,57	0,53	1,02	0,65	0,29	0,28	3,66
18 tot 20 jaar	0,57	0,07	0,73	0,53	0,63	0,59	0,26	0,35	3,72
20 tot 25 jaar	0,95	0,16	0,67	0,75	0,31	0,46	0,17	0,41	3,87
25 tot 30 jaar	1,28	0,27	0,73	0,72	0,11	0,38	0,22	0,43	4,14
30 tot 40 jaar	1,26	0,37	0,61	0,70	0,04	0,38	0,22	0,48	4,05
40 tot 50 jaar	1,30	0,44	0,44	0,58	0,02	0,37	0,17	0,45	3,75
50 tot 60 jaar	1,04	0,36	0,45	0,57	0,02	0,29	0,21	0,45	3,37
60 tot 65 jaar	0,33	0,20	0,58	1,04	0,02	0,39	0,34	0,56	3,45
65 jaar en ouder	0,07	0,07	0,46	0,95	0,01	0,30	0,29	0,46	2,61
VROUWEN									
12 tot 15 jaar	0,04	0,00	0,56	0,67	1,32	0,69	0,24	0,30	3,83
15 tot 18 jaar	0,20	0,00	0,66	0,77	0,93	0,67	0,23	0,36	3,82
18 tot 20 jaar	0,56	0,02	0,73	0,73	0,67	0,49	0,12	0,40	3,73
20 tot 25 jaar	0,90	0,05	0,81	0,97	0,21	0,40	0,17	0,44	3,95
25 tot 30 jaar	0,74	0,07	0,87	1,18	0,08	0,33	0,22	0,68	4,16
30 tot 40 jaar	0,46	0,08	0,64	1,28	0,06	0,36	0,20	1,16	4,26
40 tot 50 jaar	0,50	0,09	0,62	1,29	0,06	0,31	0,17	0,57	3,63
50 tot 60 jaar	0,32	0,06	0,62	1,19	0,04	0,19	0,20	0,40	3,02
60 tot 65 jaar	0,02	0,06	0,65	1,02	0,04	0,25	0,20	0,44	2,67
65 jaar en ouder	0,01	0,02	0,54	0,93	0,01	0,17	0,15	0,34	2,16
MANNEN en VROUWEN	0,62	0,15	0,61	0,90	0,19	0,37	0,21	0,51	3,56

Tabel 7.12 Verplaatsingen naar beroep/bezigheid en hoofdvervoermiddel, 1989

	Auto (bestuurder)	Auto (passagier)	Openbaar vervoer	Bromfiets	Fiets	Lopen	Overig	Totaal
gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag								
Werkend in loondienst								
tot 25 uur per week	1,40	0,64	0,18	0,04	1,22	0,61	0,01	4,11
25 uur en meer per week	2,00	0,45	0,17	0,04	0,76	0,49	0,03	3,95
Werkend als zelfstandige								
tot 25 uur per week	2,19	0,37	0,05	-	0,89	0,71	0,01	4,21
25 uur en meer per week	2,50	0,22	0,06	0,00	0,46	0,42	0,12	3,78
Werkend in gezinsbedrijf								
tot 25 uur per week	1,44	0,88	0,09	-	0,92	0,33	0,03	3,68
25 uur en meer per week	1,16	0,79	-	-	0,61	0,50	0,11	3,17
Werkloos of werkzoekend								
Militaire oefening	1,01	0,31	0,16	0,05	1,23	0,89	0,07	3,73
Scholier/student	1,12	0,60	0,27	0,11	0,36	0,22	0,09	2,76
	0,24	0,56	0,31	0,15	1,92	0,64	0,03	3,85
Werkt in eigen huish.								
Gepensioneerd/rentenier	0,75	0,66	0,09	0,01	1,14	0,76	0,02	3,42
WAO-er	0,71	0,32	0,20	0,02	0,63	0,66	0,04	2,57
	1,24	0,31	0,09	0,02	0,57	0,55	0,05	2,83
Totaal	1,21	0,49	0,17	0,05	1,01	0,60	0,04	3,56

Tabel 7.13 Afgelegde afstand naar geslacht, leeftijdsklasse en motief, 1989

	Van en naar het werk	Zakelijk bezoek in werksfeer	Visite/ logeren	Winkelen	Onderwijs	Ontspanning/sport	Toeren/ wandelen	Overig	Totaal
gemiddeld aantal afgelegde km per persoon per dag									
MANNEN									
12 tot 15 jaar	0,41	0,23	3,56	2,09	6,25	4,65	1,62	1,70	20,52
15 tot 18 jaar	1,70	0,05	2,71	2,51	8,25	4,94	2,27	1,62	24,06
18 tot 20 jaar	5,98	0,43	6,01	2,48	8,99	5,73	4,58	3,76	37,96
20 tot 25 jaar	16,86	3,17	7,63	4,26	5,72	4,86	2,48	5,06	50,03
25 tot 30 jaar	20,44	4,13	8,50	3,43	1,94	5,14	2,62	3,86	50,07
30 tot 40 jaar	20,10	6,65	7,87	3,43	0,86	4,70	2,40	4,00	50,02
40 tot 50 jaar	19,53	10,43	6,25	3,36	0,55	4,31	1,94	3,76	50,13
50 tot 60 jaar	15,17	7,33	10,11	3,82	0,28	3,54	2,52	5,20	47,97
60 tot 65 jaar	4,45	2,53	9,53	5,56	0,19	3,91	4,12	5,05	35,33
65 jaar en ouder	0,43	0,87	7,57	4,28	0,12	3,46	3,45	3,46	23,66
VROUWEN									
12 tot 15 jaar	0,08	0,01	4,53	1,98	5,82	2,68	1,14	1,69	17,93
15 tot 18 jaar	1,55	0,04	4,30	3,23	7,11	4,86	1,17	1,37	23,62
18 tot 20 jaar	4,55	0,17	6,72	3,55	8,97	4,42	1,55	3,41	33,33
20 tot 25 jaar	8,16	0,65	8,97	3,52	3,28	3,88	1,56	4,09	34,13
25 tot 30 jaar	8,17	1,07	10,57	4,59	1,10	3,70	2,59	3,94	35,71
30 tot 40 jaar	5,10	1,20	6,55	5,03	0,71	3,67	1,70	4,59	28,54
40 tot 50 jaar	4,11	1,85	6,98	5,50	0,52	4,19	1,92	4,06	29,13
50 tot 60 jaar	2,53	1,24	8,55	5,51	0,47	2,05	2,27	3,52	26,14
60 tot 65 jaar	0,09	0,67	12,06	5,24	0,38	3,26	2,98	5,34	30,03
65 jaar en ouder	0,07	0,12	7,66	3,81	0,02	1,89	2,28	3,08	18,92
MANNEN en VROUWEN	8,30	2,81	7,63	4,07	1,90	3,83	2,31	3,84	34,68

Tabel 7.14 Afgelegde afstand naar beroep/bezigheid en vervoerwijze, 1989

	Auto (bestuurder)	Auto (passagier)	Openbaar vervoer	Bromfiets	Fiets	Lopen	Overig	Totaal
gemiddeld aantal afgelegde km per persoon per dag								
Werkend in loondienst								
tot 25 uur per week	14,67	11,20	2,87	0,25	3,28	0,78	0,46	33,51
25 uur en meer per week	31,99	8,34	4,15	0,29	2,91	0,84	0,97	49,50
Werkend als zelfstandige								
tot 25 uur per week	18,71	4,43	1,46	-	1,56	1,15	0,35	27,66
25 uur en meer per week	38,20	3,63	1,39	0,00	1,32	0,47	0,74	45,76
Werkend in gezinsbedrijf								
tot 25 uur per week	10,22	13,68	0,90	-	1,50	0,32	0,20	26,82
25 uur en meer per week	16,85	10,42	-	-	1,16	0,36	0,87	29,65
Werkloos of werkzoekend								
Militair le oefening	12,23	3,86	4,42	0,31	3,68	1,32	1,09	26,90
Scholier/student	40,14	14,40	13,37	0,40	1,55	0,60	3,02	73,48
	3,50	9,01	7,18	1,05	6,65	0,81	0,65	28,84
Werkt in eigen huish.								
Gepensioneerd/rentenier	5,67	11,04	1,71	0,07	2,56	0,92	0,66	22,63
WAO-er	9,95	6,09	3,88	0,12	2,42	1,02	1,07	24,54
	14,32	6,62	1,24	0,04	2,03	0,95	0,56	25,76
Totaal	17,04	8,55	3,82	0,32	3,25	0,87	0,82	34,68

Geraadpleegde literatuur.

ABN Bank,
Senioren, de doelgroep van de toekomst?!,
1990.

Alessie R.J.M., F.A.von Dewall , A.Kapteyn , E.R.Koster :
De invloed van demografie op bestedingen en besparingen;
Universiteit van Tilburg.

Alessie R.J.M., E.v.Elderen, A.Kapteyn,
Inkomens van ouderen 1984-1987,
uitgave Econ.Institut.Tilburg, in opdracht van WVC,

Alessie R.J.M., A.Kapteyn , W.H.J.De Freytas,
De invloed van demografische factoren en inkomen op consumptieve
uitgaven;
Universiteit van Tilburg; 1985

Appels M.T.E, A.J.M.Kleijweg, A.R.Thurik, B.M.S.van Praag :
Een onderzoek naar aankoopfrequenties in de foodsector;

Bak L.,
Een nieuw concept voor de verzorging van woongebieden met een
beperkt aantal inwoners,
in opdracht van Schuitema Vastgoed b.v.,
Amersfoort, maart 1987.

Bavel C.van, m.m.v. W.F.van Raaij:
De invloed van situationele factoren op het winkelgedrag van
consumenten,
Scriptie,
Erasmus Universiteit Rotterdam,
januari 1987.

Barink J. en P.Hooimeijer,
De migratie van ouderen in de tijd; Zoetermeer, 1988.
Instituut voor ruimtelijk onderzoek Rijksuniversiteit Utrecht.

Beld J.L.M. van den:
Wie thuis blijft ontnemt zichzelf de kans op groei;
Fem 23/ 4 november 1989.

Bolt E.J. en P.M.M.Kerklaan,
Ontwikkeling en Opbouw van het Nederlandse
Detailhandelsapparaat,
uitgave MBO, 1989.

Briene M.:
Winkeltijd, een onderzoek naar de tijdsbesteding in Nederland,
Economisch Instituut Rijksuniversiteit Utrecht, juni 1987.

Bureau goudappel coffeng bv,
Inkomen en mobiliteit,
in opdracht van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat
Projectbureau Integrale verkeers- en vervoersstudies,

Deventer 1987.

Cambridge Systematics Europe B.V.,
Inkomensverandering en mobiliteit,
in opdracht van het
Ministerie van Verkeer en Waterstaat
Projectbureau Integrale verkeers- en vervoersstudies,
1985.

CBL, CBL CosumentenTrends 1990; Den Haag, 1990.

CBS:
Budgetonderzoek 1987 kerncijfers,
Den Haag, sdu-uitgeverij/cbs-publicaties, 1990.

CBS:
De mobiliteit van de Nederlandse bevolking 1989.
Voorburg/Heerlen, 1990.

CBS:
Statistisch vademecum ouderen 1990.
Den Haag, sdu-uitgeverij/cbs-publicaties, 1990.

Centraal Planbureau:
De oudedagsvoorziening tot 2030, de financieringsmogelijkheden
op lange termijn., Werkdocument no.18,
(berekeningen ten behoeve van de Commissie-Drees)
Den Haag, 1987.

Centraal Planbureau:
Macro Economische Verkenningen 1990, en
Economisch Beeld 1990;
SDU uitgeverij, Den Haag 1989.

Consutrend april 1989, no 4, blz 6-9

Deinum T.,
Iedere wijk een winkelcentrum, noodzaak of verouderd concept,
in 'Agora', uitgave van het onderzoeksbureau Strabo,
3 mei 1989.

Draper D.A.G.,
De investeringen in woningen - een econometrische studie -,
uitgave van het Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid,
Amsterdam, 1983.

Instituut voor het Midden-en Kleinbedrijf Nederland:
Concentratietendensen in de detailhandel,
projectnummer 58.0157.1 wa,
Diemen 1989.

Instituut voor het Midden-en Kleinbedrijf Nederland:
De detailhandel in de jaren '90: grenzeloze concentratie?
Inleiding voor het gelijknamige symposium,
Amersfoort 21 september 1989.

Kempers-Warmerdam A.H.H.M.,
Vergrijzen in het groen,
Nederlandse geografische studies 59.
Utrecht 1988.

Kruse1 G.R.
Het winkelgebeuren in binnensteden en andere centra in
Nederland;
Twee delen.
Haarlem, november 1986.

Leering T. en W.Relou,
Verkenning van de veroudering in Nederland, Bevolkingsprognoses
ten behoeve van de planning van voorzieningen voor ouderen,
in opdracht van WVC,
uitgave TNO-INRO,
Delft 1990.

NCOV:
Winkelcentra in Nederland;
NCOV-visie Herstructurering en renovatie van winkelcentra;
Rijswijk, mei 1988.

Oudendijk J.A.J.,
Buurtbewinkeling in het nauw, een case-studie in de Westelijke
Tuinsteden te Amsterdam,
scriptie,
Universiteit van Amsterdam,
Santpoort 1987.

Pensioenkamer,
Pensioenkaart van Nederland,
uitgave Pensioenkamer,
Den Haag 1989.

Pommer E.J.,
Inkomens op leeftijd,
uitgave Sociaal en Cultureel planbureau,
Rijswijk, 1990.

Praag B.M.S. van en G.J.Kronjee:
Vergrijzing.,
ESB, 2 november 1988, pag. 1026 e.v.

Raad v/h Midden- en kleinbedrijf:
Vergrijzing en veranderingen in de afzet,
Den Haag 1990.

Ster W.van der:
Vergrijzing en consumentenkoopgedrag,
ESB van 51-5-89 pagina 534 e.v.

Tetteroo N.H.M:
Recreatief winkelen en de noodzaak van kwaliteitsverbetering;
in Vastgoed juni/juli 1990, pag 18 ev.

Relou W., D. Op 't Veld, J. Starmans,
Vergrijzing in Nederland, de regionale gevolgen voor de
woningmarkt, zorgvoorzieningen en detailhandel 1986-2015,
uitgave TNO-INRO, Delft 1987.

Seraïl S.,
Huisvesting en (gewenste) verhuizingen van oudere huishoudens-
deelstudie van het Woningbehoefteonderzoek 1985/1986,
in opdracht van VROM,
S.Seraïl; september 1988.

Velden A.J. van der,
Het algemene levensmiddelen bedrijf; Branche verkenning; uitgave
E.I.M.,
Zoetermeer 1991.

Velden A.J. van der,
Detailhandelstrends en hun logistieke gevolgen,
uitgave E.I.M., Zoetermeer 1990.

Verhoeven W.H.J. en A.R.M. Wennekers,
Het midden- en kleinbedrijf in het begin van de jaren negentig;
ESB 10 januari 1990, pag 28 ev.

Vries H.de, H. van Schaik-Colijn,
Ouderen in de toekomst: Beeld en Beleid;
uitgave Rijksuniversiteit Utrecht,
Utrecht 1989.

Wiggers-Ruigrok C.M.,
Koopkracht op Leeftijd, een verkennend onderzoek naar de
gevolgen van vergrijzing voor de detailhandel,
uitgave E.I.M., Zoetermeer 1991.

WVC:
Ouderen in tel,
Beeld en beleid rond ouderen 1990-1994,
beleidsnota van WVC, uitgave SDU uitgeverij,
Den Haag 1990.

WVC:
Ouderenonderzoek, overzicht van departementaal onderzoek;
SDU uitgeverij, 1990.

WVC:
Gegevens over ouderen, aanzet tot een sociale kaart,
SDU uitgeverij, 1990.

Werkgroep '2 duizend,
Ouderenhuisvesting, wegwijs in onderzoek,
in opdracht van VROM,
Amersfoort 1989.